

ДМ. ЛИСИЧЕНКО

В СЕРЕДНІЙ АЗІЇ*

(з нотаток ЕКСКУРСАНТА)

СТАРА БУХАРА

Від станції Каган, або, як її ще називають, Нова Бухара, європейського селища, до Старої Бухари можна дістатися або залізничною колією, або автобусом. На колії саме щось сталося і щоб довго не чекати, ми поїхали автобусом. Шлях широкий, рівний. З обох боків його обсаджено деревами. Зрошені водою ариків, вони буйно ростуть на плодючому ґрунті. Дорогою минаємо колишній емірський палац, що його збудував російський цар на подарунок своєму підлеглому „собратові“. А втім, кажуть, емір не жив тут: він мав ще два власні палаци — один у самій фортеці Бухари, де відбувалися офіційні приймання чужинців та учти, а другий за містом, за шість верстов од нього. Там у всій східній розкоші безтурботно раював східний володар, поки гул революції і його не стурбував, а згодом змусив тікати з своїм гаремом та статками до сусіди в Афганістан, де він і досі перебуває.

Розкішний шлях милує око пишним зеленом. Він здається ще крашчим після шойно перетятого чималого шмату пустелі. Садки кишлаків, арики, дерева, зело, ниви, а над усім пекуче сонце. Повітря гаряче, але дихати легко — немає пароти; сухість жахлива: краплі дощу не долітають до землі, а випаровуються десь високо в повітрі. Аж ось і сама Бухара. Відразу відміна. Просторий шлях звужується, з брукованої вулиці ми пірнули у вузесенькі східні вулички, де дивуєшся, як проходить автобус і тільки й бійся, щоб він не зачепився за щось.

Дивні ці східні вулички. Сумні вони, гармонують з пустелею. Сіро-руді будинки та високі глиняні паркани. Жодного вікна. Хай сторонню око не заглядає в житло узбека-мусульманина, щоб не зурочило його. Та й жінці не варт виглядати та дивитися на чужих чоловіків. Лише двері, здебільшого вимережені, трохи порушують цю одноманітність та суцільність. Вулички порожні. Життя не буває на них, воно відбувається десь там поза мурами, не досягне чужинцеві. Інколи порожнечу вулиці порушує ішачок з своїм верхівцем — якимсь огрядним узбеком з довгою бородою та в рябому чи смугнастому халаті. Лише коло хаузів (водозборів) під затінком дерев і по чайханах точиться повільне життя; там побачите людей.

Наш автобус спинився на базарному майдані Лябі-Хауз, коло медресе Диван Беги, де ми й маємо спинитися. Медресе — це вища мусульманська школа. Наше медресе являє собою квадратний двір, оточений з усіх боків двохповерховою будівлею — муром. У цій будівлі містяться класи, в яких мусульманин-студент гриз науку корана

* Див. „Черв. Шлях“ ч. 7.

та юриспруденції. Важка наука забирала багато років — кажуть, п'ятнадцять, двадцять а то й до тридцяти - сорока. Часом учень, що так терпляче гриз незрозумілу мудрість чужою йому арабською мовою, тут у цих комірках знаходив і кінець свого життя. В кількох таких келіях умістили й нас. Половиками або кошмами устелена долівка, невеличкий столик, оце й усе умеблювання, увесь комфорт нашого житла. Невеличке вузьке віконце з другого поверху дивиться на вузьку вуличку та плескати дахи сусідніх будинків.

На майдані Лябі - Хауз повно життя. Весь час рух. Коло медресе цілий шерг ішаків, навантажених в'язанками дров або свіжонарізаною люцерною, пов'язаною невеличкими снопами, що їх тут такі розкупувають для худоби. Ось арби з височеними колесами. Але найцікавіше на майдані — це довга низка чайханів (чайних) одна коло однієї. Під накриттям пороблені немов би наші поли, встелені кошмами. На них, підобгавши ноги, сидять узбеки і під звуки східних співів та музики, що не вгаваючи галасливо верещать майже цілий день, п'ють чай з своїх піял (чашок). Ведетні самовари, вишикувавшись довгою низкою, готові до їхніх послуг. Годинами сидять узбеки і одна піяла переходить з рук до рук. Не кваплячись п'ють вони зелений чай, п'ють без цукру, бо цукор дає якесь сполучення в шлунок з зеленим чаєм, що викликає блювоту. Надіп'є ковток і передає піялу своєму сусіду. Так піяла обходить кілька чоловіка. Час минає. Спокійно ставиться до довгого гостювання господар. Душа його радіє, що у нього сидять люди, він стежить лише за тим, як спорожняються чайники, і лінкувато сповляє їх.

Музика не вгаває. Співак аж охрип, вигукуючи своїй одноманітній пісній в супроводі бубна та дудок. Які ці музика й співи не подібні до наших. Але відвідувачам тубільцям вони певно до вподоби. Вухом їхнє певно радо сприймає цю музику й спів. І так без перерви майже цілий день. Аж пізно ввечері стихає вереск музик і чайхани порожніють.

Ідальня міститься в садку місцевого клубу. Серед садка хауз. Це звичайні тут водосховища. В них напускають раз на тиждень води з ариків, і її п'ють та вкивають на всілякі потреби громадяни. Чого тільки немає в цій зеленій воді! Коли б хто зробив аналіз, то яких тільки мікробів він не знайшов би там. Надто поширені зародки ришти у воді Бухари. Проте це не лякає узбека. Він черпає особливим шкіряним черпаком з хауза воду, наливає її в бурдюк, і сповнивши той, несе куди треба на спині чи розв'язавши шию бурдюка поливає вулиці.

В садку повно чоловіків. Громадське клубне життя, видно, до вподоби тут. Це та сама чайхана, ті самі музики, співи, чай, кольян та улюблене на сході морозиво.

За майданом Лябі Хауз починається базар. Базар Бухари — це місце, де найбільш заховалася Азія, де найдужче б'ється пульс азійського життя. Якщо в нашій уявленні при слові базар виникає видовище просторого майдана з галасливою юрбою, де лунають вигуки, лайки, галас, гармидер, то тут нічого цього не можна побачити. Бухарський базар — це безкрай лабіринт вузьких вуличок, що безладно переплутані в різних напрямках. Зверху вуличок накриття. На перехрестях бані. Сонце не заважає життю базара, бо під цим накриттям скрізь сутінь і прохолода. По обох боках вуличок тісно, одна коло однієї туляться маленькі комірочки — це крамнички, майстерні, комори. Чого тільки немає в цих комірках! Тут і бакалія, і мануфактура,

люльки, на тацах купи зеленого порошку — це тютюн, що його тубільці кладуть у рот під язик, але вам не радять цього робити, урюк (абрикоси), огірки, виноград, підкови, цибуля, цирульник, ласощі: виноградний цукор, підсмажений горох, перемішаний з родзинкою, клітки на бедану (перепілок), кравець, швець — все безладно перемішано, але ні метушні, ні галасу нема. Огрядні, вродливі, здебільшого високі на зріст узбеки в своїх смугнастих різнобарвних халатах у чалмах або в тюбітейках на голові спокійно вештаються по базару з ішаками, верблюдами, арбами або сидять у своїх комірках — крамничках, торгують та п'ють чай.

Над однією підковою, над десятком огірків, над чеберкою урюку сидить узбек, попиваючи чай цілісінький день! Це його життя. Не поспішає, не хвилюється, те, що належить йому — не втече від нього. Навіщо турбуватися, порушувати свій спокій? Жінок на базарі обмаль. Вони не звикли з'являтися там, де бувають чоловіки. Але вони все ж є і на диво обличчя їхні не закриті волосною чембет. Найвідсталіша з усіх міст Середньої Азії Бухара, ця підпора мусульманства, виявила не абиякий поступ. Завдяки впертій роботі компартії та найактивнішим узбекам, завдяки комсомолові, що взяв під оборону жінок, на день 8-го березня цього року жінки Бухари скинули свої огидливі чембет та незграбні паранджі й прилюдно спалили їх. Можливо, це мало визначна подія як для європейця, але тут вона має величезну вагу. Це великий крок у справі розкріпачення жінки, в руйнуванні старих традицій. Лише тут, серед цього моря темряви та забобонів, можна збагнути всю вагу його.

На базарі опріч узбеків можете здибати і представників інших народів. Ось сновігають по базару в баранячих шапках та підперезаних чорних халатах бухарські євреї.

Принадливий базар і для європейців. Найбільш ваблять їх шовкові ряди. Бухарський шовк, шовкові хустки та покривала, розшиті золотом тюбітейки, устлавлені бухарські килими, каракуль.

Тут таки на базарі в шовкових рядках притулилася одна з найстаріших мечетей Бухари. Це підземна мечеть на місці колишнього храму вогнепоклонників. Колись вона була на поверхні землі, а з віками опинилась під землею. Мечеть називається Магоні - Атарі. Магоні означає поглиблення, атарі — прямиці.

Поміж вуличками базару міститься величезна головна мечеть — Мір - Араб або ще Колон - мечеть, збудована року 1540 - го. Вона дивує велетенським розміром і величчю будови. Мечеть сполучена з мінаретом, відомим за назвою „Башта Смерти“. Цей мінарет, грандіозна споруда, має заввишки 52 метри. Східці ведуть до самого верху. З мінарета цілу Бухару видно мов на долоні. Дивна звідси вона, немов перекинуті руді шухляди різних розмірів та різні заввишки, понаставлені навколо. „Баштою Смерти“ цей мінарет називали росіяни. Треба гадати, що це звичайний мінарет, який, може, мав і військове значення. Можливо також, що з нього іноді скидали засуджених на смерть.

Трохи далі від головної мечеті стоять два величні медресе. Одне з них збудував Улут Бек у першій половині XV віку. Гарні блакитні кафлі прикрашають стіни медресе. А на верхах portalу великі гнізда лелек. І не лише тут, а скрізь на високих місцях ви побачите їхні гнізда. Лелек мають за священних птахів у Бухарі.

В Бухарі є дуже багато медресе. Їх налічується щось з півтораєста, та двісті сорок мечетей. Не дурно ж Бухару довго вважали за підпору

мусульманства. Не те тепер. Медресе спорожніли, та й до мечетей не поспішають правовірні. Узбек і досі мусульманин — він ще не може позбутися набутого віками. Але якась зміна сталася з ним. Віковічна неволя спала. Прогнаний емір далеко. Мула вже не має колишньої влади над народом. Йому вкорочено руки. Отож даремно мула кличе правовірних на молитву: правовірний лінкувато, не звертаючи на нього уваги, і далі п'є собі чай тут таки поруч у чайхані або сидить, розмовляючи з сусідою. Лише старі діди, що їм не збагнути нового, порозстелювавши хустки, разом з мулою творять молитву.

Цікава, але неприємно вражає емірська в'язниця — зиндан. Збудована на незначному пагорбку, оточена мурами, вона колись жахала людей. Тепер це пустка, пам'ятка минулого панування деспотів. Найжахливіша у зиндані підземна в'язниця. Це досить простора, кругла, глибока яма. В неї спускали в'язня, під'їзавши під пахви мотузкою. Зверху йому прикривали, а коло неї сиділа варта. В ямі була сила силенна земляних блощів, що після їх укусів ціле тіло в'язня вкривалося виразками. Садовили сюди найважливіших злочинців. За останнього еміра, кажуть, з неї вже не користувалися. В другому дворі кілька камер; у них садовили злочинців, зважаючи на ранги та статки. Заможні мали кращі камери, біднота — гірші. На запитання — скільки містилося в камері? — сторож узбек відповів: — Скільки могло сісти долі. — На запитання, чи садовили жінок, відповів, що ні. Жінка була не правомісна істота, і за неї відповідав чоловік. Якщо й садовили жінок, здебільш гулящих, так то десь там у приміщенні фортеці.

Моторошно й неприємно після в'язниці. Нагадує недавні часи деспотичного, панування, що тут було ще гірше, жорстокіше, ніж у нас за царату.

По дорозі цвинтар. Спочатку й не розібрати, що це. На землі понамуровано горбків. В них закладають з одного боку мерця й тоді замурують. Коли ці горбки сповняють площину цвинтаря, тоді на них починають другий ярус і так далі.

Звичайна річ, бувши в Бухарі не можна поминути Регістану — головного майдану. Колись тут на ньому клекотіло життя. Тепер тиша. Базар перенесено. В фортеці міститься Виконком. Але фортеця й сама з себе цікава. На високому висипові, оточеному дебелими мурами, вона панує над містом. Тут містився палац еміра, що тут приймав людей і чинив суд, тут заховані були і його скарби. На жаль, емірові, коли його звідусіль оточило червоне військо, пощастило проскочити якось і вивезти свої скарби. Бухару взято без бою й не поруйновано, але в фортеці вже пізніше стався вибух, що зруйнував більшість будівель палацу, а саме гареми, скарбницю та інші. Лишилася прийомна зала емірова та руїни, вкриті череп'ям дорогого емірового посуду.

Коло Регістану міститься пам'ятка відома як „Гробниця Йова“. Значно далі від Регістану, серед вуличок та будинків, заховалася найдавніша пам'ятка Середньої Азії — мавзолей Ізмаїла Самоні, 907 року.

Вертаючись з Регістану, ми проходимо повз великий європейський будинок — це Узбекський Інститут Освіти для чоловіків. Як давнина традиції, покино хлопці вчать окремо від дівчат. Для дівчат у Бухарі є педтехнікум. Кілька років, коли б сказати про це, то не обібрався б глузу. Відсталася Бухара швидким кроком ступає шляхом поступу. Чотири тисячі жінок працюють у живильділі.

На майдані Лябі - Хауз у другому, за чайханами, медресе міститься музей узбекської культури. Невеличкий музей тільки починає своє існування. Тут можна побачити всі речі хатнього вжитку, посуд, зброю, музичні інструменти, бухарські та ферганські килими, вигантувані золотом емірові халати, невеличкий відділ фавни та архітектурні пам'ятки.

Тут треба згадати, що в Бухарі вже IX в. була книгозбірня, розташована в кількох кімнатах. Вона мала різні відділи, рукописи на багатьох мовах, що їх навіть не розуміло місцеве населення. В самій Бухарі є понад 90 тисяч населення, серед них тільки три тисячі європейців і то недавні поселенці. Європейці здебільшого купчують коло станції. Головне населення — узбеки. Крім того в Бухарській окрузі налічується 35 — 40 тисяч бухарських євреїв.

Бухара недавно (1923 р.) приєдналася до Радянського Союзу, і Радянська Влада в ній налічує лише кілька років. Але Бухара швидким кроком посувається шляхом радянського будівництва й свідомості.

Увечері того дня, коли ми приїхали, Бухара почала прикрашуватися червоними прапорами, надто базар. З якої нагоди? А, це завтра приїде Ахун - Бабаєв, колишній арбакеш, що возив хуру, а тепер це узбекський староста, голова ЦВК'у. Люблять і поважають його узбеки. Свій. Просто заходять до нього, п'ють неодмінний чай, розповідають про свої потреби та кривди, зазанані від глитаїв - баїв. Не лишаються без відповіді прохання бідарів. Змінилися часи. Немає еміра. Узбек відчув себе людиною. Багато робить для узбека Радвлда. Тому й не диво, коли кажуть, що це найбільш радянський край у Радянському Союзі.

Але відчувши в Бухарі Азію з усією її своєрідністю, як ніде, поспішаємо далі з колишньої столиці еміра бухарського до теперішньої радянської столиці Узбекистану — Самарканду.

САМАРКАНД

Від станції Самарканд до міста можна дістатись автобусом чи залізничною віткою. Трамвая в Самарканді немає. Самарканд поділяється на азійську та європейську частину, що вся потопає в зелені дерев, з широкими вулицями та бульварами. Посеред міста величезний прекрасний парк. Приємні, здебільшого одноповерхові будинки, бо багатоповерхові небезпечні через часті землетруси. В європейській частині осередок уряду Узбекистану; тут містяться урядові й торговельні установи.

Загалом європейська частина нагадує такі самі частини інших середнь - азійських міст і для туриста, що знайомиться з Азією, не являє великого інтересу.

Єдине, що зацікавило нас, це виставка місцевого кустарництва. Сила барв, кольорів. Пишні східні бухарські та ферганські килими, золотом вигантувані, халати та тюбітейки, вироби посуду, меблі, а найголовніше, найпривабливіше на виставці для відвідувачів, надто жіноцтва, це шовки та шовкові вироби; доречі тут їх можна й купити досить дешево.

Незрівняно цікавіша азійська частина міста.

„Самарканд на теперішньому місці виник після монгольського нападу (XIII в.); огорожено його міським муром за еміра, Тімура року 1369 - го. Оточений садами та виноградниками, розкинувся

в розлогій долині, що її з трьох боків затупили гори та порізали іригаційні канали. Самарканд із своїми пам'ятниками архітектурного будівництва був найкращим містом, а з кліматичного погляду — найприємнішим у Середній Азії. Початки Самарканда овiano поетичними легендами — за одним переказом, його заклав Олександр Македонський, за другим — сменський цар Шамар і т. і. Наймення епічних царів та героїв Персії зв'язані з Самаркандом. Найбільш заселене між Аму - Дар'ю й Сир - Дар'ю місто, блискучу столицю світової імперії, заснованої від Тимура, Самарканд уславили поети та письменники. „Самарканд руї замінєст“ — Самарканд — обличчя землі. Він є одне з найколотитніших міст середнь-азійського Сходу¹. Так каже В. Вяткин¹), невтомний дослідник Самарканду, що випадково тридцять років тому потрапивши до нього, так і залишився тут, цілком віддавшись досліджуванню цього цікавого міста.

Ми спинилися в азійській частині міста, на Регістані, в одному із трьох медресе, а саме в Тіля - Карі. Регістан, головний майдан, колись був осередком торгівлі: Тепер торгівля зосереджена навколо нього, але всеж на ньому повно людей. З трьох боків його обступили три велетні — медресе, що дивують усіх так величчю будови, як і красою її, надто якщо рівняти до мізерних будинків та сумежних крамничок. Найстарша з них, медресе Мірза Улуг - Бека, це взагалі одна з найстаріших медресе, що достояли до нашого часу в Середній Азії. Збудував її Тимурів онук — Мірза Улуг-Бек. Надто гарні дивні мінарети, збудовані похило, немов ось - ось мають упасти. Це найбільший шик, що його хотів надати медресе будівничий. Але один з мінаретів, пошкоджений під час землетрусу 1918 р., дійсно збирався упасти, отож його притягнуто тоді сталевими ланками до котів, закопаних у землю. Різноманітне, високохудожнє кахляне обламвання медресе являє сполучення геометричного та рослинного орнаменту, з різним каліграфічним письмом. Саме під час нашого приїзду відбувся в Самарканді тиждень кооперації і під порталом медресе Мірза Улуг - Бека розташувалися кооперативні ятки з крамом. Над ними маячили в сіялці гасла. Від ранку до вечора тут натовп тубільців.

Проти медресе Мірза Улуг - Бека міститься медресе Шир - Дор, що її збудував на двісті років пізніше за першу узбек Ялангтуш - бий - Бахадур. Медресе Шир - Дор поступається своєю будовою перед медресе Мірза Улуг - Бека, але на свій час, час занепаду будівництва — це чудова пам'ятка.

Третя медресе Тіля - Карі стоїть саме проміж перших двох, з північного боку Регістану; збудував її той самий Ялангтуш Бахадур, лише на 12 років пізніше за Шир - Дар. Широкий квадратний двір обступили з трьох боків келії, четвертий західний бік заступила соборна мечеть.

Усередині мечеть гарно розмальовано, але вона має мало світла, а тому справляє похмуру враження. Мінбар (катедра для промовця) з темного мармуру цілком пасує до загального тону мечеті.

З четвертого боку Регістану та поза медресе розкинувся досить великий базар, який, щоправда, далеко поступається пері базаром Бухари. Але коли в Бухарі переважає на базарі торгівля, тут, у Самарканді, сила силення кустарів найрізноманітніших фахів. Самар-

¹) В. Вяткин. — Памятники древностей Самарканда. Самарканд, 1927. 32 стор.

канд можна назвати містом кустарів і для вивчення кустарництва він має великий інтерес. У невеличких властивих Азії комірках пристосовані слюсарі, ковалі, теслярі, столярі, лимарі, кравці і так без краю.

По базару вештається сила людей, переважно чоловіків, хоч зустрінете і жінок. Треба сказати, що на сором Самаркандові, чимало їх загорнуто в свої жакливі чембети та паранджі. Вони нагадують якісь опудала, що повільно рухаються вулицями. Ось кілька жінок, огорнувшись чорним серпанком, навіть тогують сидячи на краю тротуару.

В Самарканді в азійській частині не знайдете європейських ідалень, тому тут мимохіть доводиться зазнайомитися з азійськими ашханами та їхніми не багатьма стравами. Домінує скрізь плав. Ідальні неприємно вражають неохайністю. Пообідавши раз, вдруге вже не кортить зайти до них. Щоправда, до нас, як до європейців, ставилися дбайливіше і бажали подати нам якось чистіше, посуд на наших очах перетрали брудними хвартухами.

Саме місто в азійській частині носить вже відбитки європейської культури. Чимало європейських будівель. Але загалом це ті самі будиночки, щоправда в Самарканді дуже часто побілені, ті самі дували, хаузи. Раз - у - раз побачите тут клітки з беданою (перепілкою). Узбеки дуже люблять бедану, улаштовують бої її. Часто узбек носить бедану у себе за пазухою, боячись, що коли залишити без догляду, щоб хто був не зурочив і таким чином не зіпсував її.

Ввечері, як і Бухара, Самарканд теж оживає. Щоправда, тут не так барвисто, як у Бухарі, але в чайханах таксамо повно людей; у клябах, що містяться тут, на базарах, на плескуватих дахах будівель сидять музики та співаки й завжди дунають пронизливі, різкі співи та музика. Самарканд багатий на пам'ятки старовини і археологові тут широке поле для праці. Столиця імперії Тимурів знала часи, коли ставала осередком життя. Сюди звозили нагороджуваних багатства, зганяли майстрів з повоєнованих країн та будували велетні - будівлі. Пам'ятки ці вражають своєю грандіозністю. Крім згаданих медресе, збудованих за пізніших часів, маємо кілька будівель часів самого Тимура. Одна з них - це мавзолей Гур - Емір, що означає емірова могила. Збудований з рзпорядження Тимура для улюбленого його внука Мухаммад Султана, він став за родинний мавзолей Тимурів. Тут поховано й самого Тимура, цього великого зворушника світу, великого завойовника та творця величезної імперії. Мавзолей має два поверхи - нижній підземний, де поховано Тимуридів, та горішній, де містяться тільки надгробки. На Тимуровому надгробку висічено напис, що це гробниця великого султана, милостивого хана, еміра Тимура Гурагана, сина еміра Тарагая, сина і т. ін. до дев'ятого коліна, де родословня має вже спільного предка з родом Чингіз - Хана. Далі йде рід останнього, аж до легендарного повідання про непорочне божествене зачаття одного з предків Чингіз - Хана якоюсь жінкою, на наймення Аланкува, що завагітніла від сонячного проміння, що дійшло до неї у кімнату крізь відтулину над дверима й набрало після того людського вигляду одного з нащадків пророка Алія. Цю генеалогію, що встановлює споріднення Тимуридів з Чингіз - Ханом, вигадано пізніше, вже після смерті Тимура. Справді ж Тимур незначного походження і навіть був неписьменний, і такий залишався ціле життя ¹⁾.

¹⁾ М. Е. Масон. — Мавзолей Гур - Емир. Ташкент, 1926. 31 стр.

Крім Тимура та його улюбленого внука в Гур - Емірі поховано ще кілька чоловіка його нащадків. Із похованих надто цікава особа його онука Улуг - Бека. Це емір — учений, що згуртував коло себе учених різних країн. Надто цікавився і віддавався він астрономії. За нього збудовано обсерваторію, що від неї знайдено в землі підчас розкопок В. Вяткина року 1908-го половину велетенського квадранта, що має майже 90 аршинів і складається з двох рівнобіжних дуг. Квадрант поставлено в меридіані і зорі проходять над дугами підчас своїх найвищих стоянь. Для охорони цього пам'ятника, що є поблизу Самарканду, надбудовано напівкруглий дах, з гарним порталом у східному стилі.

Після багатьох років праці Мірза Улуг - Бек написав розвідку „Курганійські таблиці зоряного неба“, що точніше визначає місця зір на небі, аніж Птолемеєва мапа зоряного неба.

Про останні часи цього ученого еміра історія розповідає, що його забив власний його син. Ось як це було за переказами. Мірза Улуг - Бек, як і його дід Тимур, був дуже великий прихильник алькоголю й улаштував п'яні оргії в своєму загородному маєтку. Це не подобалося мусульманському імамові, звичайно так само як не подобалося і його захоплення наукою. Отож імам намовив сина Мірзи Улуг - Бека усунути батька від влади й самому стати на те місце. Так і вчинено. Скинutoму Мірзі Угул - Бекові син звелів їхати з караваном на прощу до Меки. Одного дня веселий і радісний, як завжди, виїздив Мірза Улуг - Бек із Самарканду, їдучи його вуличками. Над вечір отаборилися на ніч вже за містом. З темрявою Улуг Бека огорнув сум. Хоч як розважав його „почет“ — і друзі його, що були з ним, кажучи, що це так не подобно до нього, завжди життєрадісного — журитись, — турбота гризла Мірзу. І справді, незабаром до табору над'їхав верхівець і пішов до намета Улуг Бекового. Цей останній побачивши його, сказав: — А, це ти, Абесе! — батька його колись було скарано на смерть з наказу Мірзи Улуг - Бека — і почав молитись. Посланець відрубав голову Улуг - Бекові й повз її до Самарканду.

Неподалік од Регістану стоять руїни найвеличнішої архітектурної будівлі для цілої Середньої Азії, відомої за назвою мечеті Бібі Ханім. Збудував її на початку XV віку Тимур, і розраховано її на великий ефект. На жаль, ця монументальна пам'ятка занедбана й поволі руйнується. Під порталом головної будівлі моторошно навіть стояти. Він ледве тримається, і потрісканий верх ось - ось упаде. Величний кам'яний попітер, що на ньому лежав коран, росіяни винесли на серед двору, бо боялися, що його може пошкодити, руйнуючись, мечеть. Тепер він стоїть занехаяний, і лише бездітні узбечки ще й досі лазять під нього, сподіваючись так, всупереч природі, мати дітей від чудодійного каменя, та хворі на проказу чи на домоту в спині, сподіваючись зцілитися.

З мечеттю Бібі Ханім сполучена гарна легенда.

Улюблена жінка Тимурова Бібі Ханім, чужинка родом, що їй неподільно належало серце емірове, хотіла уславити своє ім'я. Підчас одного Тимурового походу вона намислила на подарунок йому збудувати величезну мечеть. Скликала майстрів, але ті вагалися. Згадана будівля вимагала величезних коштів, що про них навіть страшно було подумати. Тоді цариця звеліла показати всі свої скарби, що мала на дарунок од чоловіка, і їхні вагання зникли. Закінпіла робота. Мечеть росте. Будують її за доглядом молодого архітекта. Ось уже й стіни ось і вісім мінаретів стремлять до неба. Зроблено останню баню

Лишається єдина портална арка. Бібі Ханім часто навідується до будівлі. Спонукує поспішати. Але молодий архітект, вражений красою цариці, не квапиться. Він знає: закінчити роботу, це перестати бачити її. Тому заволікає роботу. Ось надійшла звістка, що Тімур повертається. Даремно намагається Бібі Ханім прискорити закінчення — закоханий будівничий ставить за умову „єдиний поцілунок“. Даремно Бібі Ханім пропонує йому поцілувати яку завгодно найкращу з жінок свого „почету“, кажучи, що, фактично, всі жінки однакові, але майстер непохитно стояв на своєму.

А Тімур ось — ось наближається. Незабаром увійде у Самарканд. Отож сюрприз, що вона сподівалася йому зробити, міг не здійснитися. Цариця не перемогла майстра. Мусила погодитись. Але коли закоханий архітект схилився поцілувати її, вона притьмом прикрила обличчя рукою. Проте поцілунок був такий палкий, що його жар пройняв руку і лишив слід на щіці Бібі Ханім.

В'їздячи до столиці, Тімур побачив прекрасну, цілком закінчену мечеть — подарунок улюбленої дружини. Але як звияковіла Бібі Ханім, побачивши, що проникливий емірів погляд утледів пляму на її щіці.

Здобути признання не важко було і на підданця, що зганьбив царицю, чекала смерть. Пішли по нього. Бачили, як він увійшов до одного мінарету, що його збудував. Вояки кинулись нескінченними східцями за ним. На горі сидів один з його учнів.

„Де архітект?“ — спитали його.

„Учитель зробив собі крила й полетів на Мешхед“.

Далі від мечеті Бібі Ханім серед нещодавно збудованої медресе, відомої за назвою Шейбані - Хана, узбекського завоювника Середньої Азії, на підвищенні, зробленому з кам'яних плит, лежить кілька кам'яних художньо оброблених надгробків з написами. Тут поховано Шейбані - Хана та його родичів.

З другого боку від мечеті Бібі Ханім, на північ від Самарканду міститься цікавий пам'ятник Шахі - Зінде. Це низка художньо виконаних мавзолеїв, що стоять по обидва боки надзвичайно гарного коридора. Тут безкрая різноманітність орнаменту; виявлено багату фантазію художників. Найстаріший мавзолей зберігся ще від часів монгольського панування (1336 р.); одночасно це є найстаріша будівля в Самарканді.

Але Самарканд багатий не лише на пам'ятки старовини, що їх тут за короткий час навіть побіжно не оглянеш. Цікавий він і своєю промисловістю. Вже в VII віці в Самарканді почали виробляти папір. Виробництво паперу існувало майже до наших часів, до 90 - х років минулого століття. Навколо Самарканда кілька шкіряних заводів, великі цегельні. Кілька десятків бавовняно - очисних заводів. Дуже цікава велика шовкова фабрика. На ній працює 684 робітники, переважно жінки, з них чимало узбецьок. Фабрика дає щомісяця 140 — 150 пудів шовку. Старий мастер, молодий ще узбек, один з найкращих майстрів, як нам сказав про нього директор фабрики, провів нас через цілу фабрику, знайомлячи з ходом праці від самих початків — одержання коконів та до пакування шовку на транспортування далі.

Щоб ближче зазнайомитися з життям дехканина (селянина) ми пішли за Самарканд до кишлаків. Ішли повз колишнє городище попередника Самарканду відомого під назвою „Афрасіаб“, за найменням героя перського епосу. Це городище розляглося на досить великій площині — близько 175 десятин; воно оточене високим валом, що

майже зберігся. Від самого ж міста майже нічого не залишилося. Тих, хто цікавиться Афрасіабом, посилаю до книжки В. П. Вяткина — „Афрасиаб“ — городище бывшего Самарканда. „Археологический очерк“, Ташкент, 1927 р., 65 ст.

Геть далі за містом серед пагорків розляглися городи та кишлаки. Ті самі руді земляні дували (паркани), ті самі хатки без вікон на вулицю. Та сама відгородженість од людського ока. Невеличкі млини, що їх рухає вода ариків. Але які дивні в своїй примітивності ступи, що ними товчуть риж. У наш вік, а немов трапляєш до первісних людей.

В середину житла пощастило потрапити лише до дозорця обсерваторії Мірза - Улуг Бека. Удівець, до того ще старий, він не мав чого ховати в своєму житті, отож радо, метушливо повів нас до себе. Житло — пуста якась. Аніяких меблів. Гостинний господар не відпустив нас доки не примусив сісти на простелені кошми й поставивши цеберку з урюком та яблуками запропонував покуштувати овочів його саду. Кишлак розкинувся понід горбом, де знайшла собі місце обсерваторія Мірза Улуг - Бека. З цього горба видко підвищення Чупан - Ата. На верховині його стоїть будівля з банею — це пам'ятник, що так само зветься Чупан - Ата. Його поставлено над могилою, за переказами, мусульманського святого, захисника худоби. Ось як оповідає легенда.

Якийсь жорстокий цар оточив Самарканд, погрожуючи його взяти. Самаркандський цар та його підданці намислили перейти в мусульманство й звернутися до алаха, щоб той урятував їх. Так і зробили. Одного ранку, прокинувшись, вони побачили замість ворожого війська гору, а на ній чабан нас вівці. Коли почали його питати звідки він тут узнявся, то не могли допитатися, бо той не розумів їхньої мови. Лише згодом дізналися, що його разом з горою перенесено вночі з Сирії з отарою, а ця гора покрила вороже військо.

Відтоді цього святого вважають за оборонця Самарканду, а самаркандці на цих горбах випасають свою худобу.

Далі від Чупан - Ата, за кілька верстов од Самарканду, біля залізничного мосту через Зеравшан, що поїть Бухару та Самарканд своїми водами, стоїть Тамерланова арка з обпаленої цегли. Таких арок було кілька і колись вони правили за мости.

ТАШКЕНТ

Переїхавши за Самаркандом через річку Зеровшан та виринувши з оазі, поїзд знову помчав нас пустелею. Між Самаркандом і Ташкентом пустеля трохи веселіша. Убога рослинність зеленіша та буйніша. Поїзд переїздить Джизакським оазом та річкою Санзар. Від станції Урсатівської від головної колії, що йде на Ташкент, відділяється колія на Фергану. Ми простуємо до Ташкенту, лишаючи збоку прекрасне Семиріччя. Далі переїздимо другий могутній водозбір Середньої Азії — Сир - Дар'ю.

Рано вранці наш поїзд іде вже Ташкентською оазою, що охоплює величезну площу вздовж на 200 верстов та впоперек на 40 верстов. Велетенська, багатуша оаза. Назустріч нам біжать поля бавовни, садки, кишлаки.

На станціях, що ближче до Ташкенту, у вагони сідає багато тубільців. Везуть кошики з урюком, виноградом, бросковинами та іншою садовою. Все це на Ташкентський базар. Ось і передмістя Ташкенту, а ось він і сам.

Увесь Ташкент потопав в зелені. Це найбільше місто середньої Азії. Має понад триста тисяч населення. До революції це був центр адміністративного і військового управління Туркестану для російського уряду. В революцію Ташкент став центром революційної влади. Тут головна база Радянської влади в боротьбі з басмачами, тут міститься Середньо-Азійське бюро Компартії. З національним розподілом колишнього Туркестану центр Узбекистану, його столицю перенесено до Самарканду. Але Ташкент, як і перше, являє центр культурного життя Середньої Азії. Тут у Ташкенті єдиний на цілий Туркестан університет, що має 7 відділів та близько сотні професорів. Тут найбільше шкільних закладів.

Проте Ташкент не вабить туриста, як Бухара, барвистим своєрідним східним побутом, що заховався й дотепер в Азії. І він має старе місто, азійську частину, але вона мало характерна, перемішана з Європою і навіть улиці її перетинає трамвай, що правда, єдиний на цілу Середню Азію. Не скидається він і на Самарканд, такий багатий на пам'ятки старовини. Ташкент — це Європа в Азії, центр європейської культури в Азії, осередок промисловості та різних наукових закладів.

В Ташкенті є музеї, обсерваторія, кліматична станція. Цікава гідроелектрична станція, збудована на арику Бос-су на околицях Ташкенту. Коло гідростанції величезний парк, улюблене місце для гулянок ташкентців. На арику чимало гребних та моточовнів, що на них вільного часу розважаються трудящі Ташкенту, катаючись по арику. Цілий ряд чайхан гостинно зустрічає публіку. Серед чайхан різко відрізняється кооперативна чайхана. Між іншим, кооперативні чайхани є й у Бухарі та Самарканді, а взагалі треба сказати, що хоч торгівля в Узбекистані майже нерозривно зв'язана з узбеком, який коли не спеціально торговель, то в усякому разі продавець своїх продуктів; кооперативна торгівля собі шлях, завойовуючи щоразу нові позиції.

Населення Узбекистану в головній масі працює над культурою бавовни. Року 1927 - го під нею було 437.000 гектарів землі, але друга галузь господарства, що останніми часами дуже поширюється і набирає величезних розмірів, це — шовківництво. Отож Ташкент має шовківничий дослідний інститут, де провадиться досліді так над самим шовковичним гребком, як і над деревом, шовковицею. Тут плекають різні породи її — американські, японські, італійські, наші та багато інших. Крім того Інститут вивчає способи як запобігти нестачі шовковиці — листя на годівлю черви. Шовківництво набрало таких розмірів, що, не зважаючи на силу шовковиць, які, між іншим, дивують низькою своєю кроною через часте підрізування, листя її не вистачає. Отож Інститут робить спроби однорічних засівів шовковиці. Виявилось, що з цих пагонців можна користуватися протягом п'ятих років, аж поки підростуть нові дерева, і таким чином задовольняти потребу на листя. В Ташкенті є також гребакний завод.

Не можна не згадати, що неподалік Ташкенту є покищо єдина цукроварня, що дає цукру триста тисяч пудів на рік. Ґрунт тут сприятливий до буряківництва. Населення, здебільшого пересельці з України, охоче беруться до бурякосіяння. Тому надалі тут мають поширити цукровиробництво, будуючи нові цукроварні.

Ташкентська оаза підходить до передгір'я, а в самих горах за 90 кілометрів од Ташкенту заховався прекрасний курорт Чимган, оточений звідусіль горами тієї самої назви — Великим та Малим Чимганом. Щоб зазнати затишку з передгір'ям та горами й відпочити кілька днів після хоч і вельми цікавої, але всеж дуже стомливої мандрівки, ми їдемо до Чимгану.

ЧИМГАН

Курортна управа з Ташкенту посилає звичайно курортників до Чимгану на бричках; останніми часами ходять туди автобус. Щоб краще відчувти місцевість, їдемо, як тут кажуть, „українськими бричками“, швидше нашими гарбами.

Прекрасний широкий шлях, обабіч якого майже на шістдесят кілометрів суцільною стіною вишикувалися дерева. Кишлаки, селища пересельців, плянтації бавовни, одне змінює одне. Дорогою скрізь чайхани. Їдемо холодком. Вночі годують коні та перепочиваємо коло чайхани. Але ще поночі виїздимо, щоб якнайбільше проїхати до спени.

Спочатку їдемо над головним ариком Бос - су, далі переїздимо його і їдемо вже понад річкою Чирчик, що дає воду Ташкентській оазі. Рано переїздимо через Чирчик поромом і далі прямуємо, так би мовити, степом.

Досі нам траплялися переважно плянтації бавовни, тут же ближче до гір раз - у - раз бачимо рижові поля, залиті водою. А на схилах гір та коло підніжжя їх латки хліба, — то здебільшого пшениця.

За часів руїни, коли Туркестан був одірваний од Росії, бавовна не мала збуту, а хліба, що його звичайно довозили з України, не було. Населення мусило перейти до культури хліба та улюбленого в тубільців рижку. Тепер, коли ситуація змінилася, коли господарчі потреби Союзу вимагають як найбільше бавовни, всю увагу господарчих органів звернено на культуру цієї останньої. Отож на штучно зрошений землі з іншими культурами провадиться боротьбу.

Цей рік довів хліба проти звичайного збільшився на 16 міл. пудів, щоб населення не боялося лишитися без хліба. Проводиться рішучу боротьбу з рижем, бо він забирає багато води, такої потрібної для бавовняних плянтацій. Пшеницю сіють здебільшого „під дощ“ на богарній землі, цебто на тій землі, що не потребує штучного зрошення. Це коло підніжжя гір та на схилах їх. Щоб спонукати до більшого використання богарної землі, її не оподатковують. Засівів на богарній землі тепер лише 277000 гектарів, на 103 тис. менше, ніж за передвоєнного часу, але виявляється можливість засіву майже на 2.700.000 гектарів.

Щоб спонукати до культури бавовни, оподаткування її прирівнюють до пшениці.

Коли закінчиться будівництво залізниці від Ташкента до Семипалатинського, що її вже збудовано 150 кілометрів, помітною мірою розв'яжеться хлібна проблема для Туркестану. Вільний хліб Сибіру легко можна буде тоді перекинути до Середньої Азії.

Але сонце високо підійшло й немилосердно пече. Треба десь перестояти спеку, а до найближчої чайхани з годину їхати. Коні йдуть мляво. Одну коняку трохи не звалив сонячний удар. Вона бідна замоталася була, але їй вчасно допомогли. Нарешті за пагорбом зазеленіли дерева — там за ними чайхана.

Спинилися. До наших послуг чай. Але цього мало, хочеться їсти. Господар пропонує приготувати нам плав чи, як його ще звуть, плов. Ми пристаємо на його пропозицію. Цікаво покуштувати цієї улюбленої східної страви, тут, у такому оточенні. Уважно стежимо, як його готують.

Багато чули про нього.

Не поспішаючи готує господар. Відбатував шмат баранини, зважив, порізав її дрібненько. Пообтинав хвост молоденькій моркві,

покрипив цибулю, відважив баранячого смальцю та відміряв рижку. Тоді розпалив вогонь під кабицею. Нагрів трохи води у великому казані, витер його зірваною тут таки коло себе травою, замість віхтя. Тоді вкинув смалець і почав його кип'ятити.

Кипить смалець, кидає сіль, кипить смалець з сіллю. Кладає баранину, кипить вона, тоді кладе поверх моркву, а зверх її цибулю. І знов усе це кипить.

А кухар тимчасом має тут таки в каламутній воді арику риж. Засипав його поверх баранини, натоптуючи ложкою, тоді покриває покришкою і риж має так упріти на вогні.

Запашний дух плаву доскоєче приємно ніс. Їсти хочеться страшенно. Аж ось плав готовий. На великій таці господар подає приємний на вигляд плав. Але лихо, нема чим їсти. Виделок немає. Тубільці звичайно їдять руками, пригрібаючи його шматком коржа чи хліба. Довелось мобілізувати у кого були з екскурсантів чайні ложки та решенькові ножики. Аж о п'ятій годині, коли спека трохи впала, рушаємо. Проїздимо місто Хаджикент. Ідемо понад самим Чирчиком. Замкнений та стиснутий високими гірськими берегами, він бурхливо несе свої води. Вже недалеко й до Чимгана. Але швидко темніє. Їхати ще години дві. Поночі не радять їхати. Круто під гору. Але наші візники поспішають швидше дістатись до Чимгану, і ми залюбки ідемо нічною тишею. Чудово вночі в горах. Зорі великі і ось-ось ніби висять над самою головою. Ніч надає всьому якихось дивних обрисів. Все здається не таким, як звичайно. Їхати під гору важко. Встаємо, допомагаємо коням. О першій годині ночі спинились коло Чимгана. Курорт далі, він спить.

Треба перечекати до ранку в чайхані.

На дворі робиться дуже холодно. Кутаємось в тепле.

Вранці на курорті. Гірський потік, що збігає з Чимганів, поділяє долину міжгір'я, де знайшов собі притулок курорт, на дві частини. На одній побудовано санаторії, на другій розбито щось із сотні киргизьких юрт, що в них живуть хворі; там маємо й ми пожити кілька днів.

Чимган—кліматичний курорт. Звичайно туди посилають сухітних та серцевних хорих.

Та загалом відпочивають тут усі, бо затишнішого куточка поблизу не знайти.

Чимган лежить над рівнем моря майже на 1500 метрів у міжгір'ї. На великому Чимгані латки снігу. То не вічний сніг, а просто недавно випав і ще не встиг рости. Дні гарячі, ночі холодні. В січні, наприклад, удень $+6^{\circ}$, а вночі -20° . В проваллі біжать гірські потоки чистої холодної води. Можна купатися. Киргизи з аулів навезять кумису.

На курорті одночасно перебуває близько 400 чоловіка.

Але кілька днів відпочинку нашого в чистому цілному повітрі серед пишної гірської природи, минають і треба рушати назад. Автобус хутко довозить нас знову до Ташкенту. А звідти через пустелі Казакстану додому.

Ще кілька слів про Казакстан. Казакстан—Автономна Республіка РСФРР. Заселена козаками, що їх помилково називали киргизами (справжні киргизи на південний схід від Ташкенту живуть у Киргизькій автономній республіці). Це кочовий нарід, найбільший серед народів Туркестану, щось близько 10 мил. Нарід кочовий. Але останніми часами починає осідати на землю. Серед козаків помітно потяг до науки.

Заселює величезну просторінь, пустелю на північ від Туркменістану та Узбекистану. Вертаючись цією пустелею з Середньої Азії, довелося нам їхати майже три з половиною дні.

Пустеля на північ від Ташкенту поволі змінюється. Далі на північ пішли солонці. Раз - у - раз бачимо в вікон солоні озера. Часто землю вкриває білий шар соли — це висхле озеро. Потім пустеля зеленішає. Поволі зеленішає чим раз більше і переходить у славетні Оренбурзькі степи.

В. Вразливий*

(РИСИ ЛІТПОРТРЕТУ)

Письменницьке обличчя В. Вразливого інтерпретують дві збірки — „Земля“ (1925) і „Молодість“ (1929). Плин часу, що відокремлює їх, не спричиняється до кардинальної різниці названих частин доробку, а лише стверджує, як покаже дальша аналіза, риси, наявні в першій збірці.

Поруч цього загального твердження, що його конкретизації присвячено нежчеподані сторінки, впадає в око й така ознака творчої фізіономії письменника, — ознака, наявна на відповідному негативному тлі: часом трапляється, що перша збірка того чи того автора, як рівняти до його пізнішого доробку, справляє враження — надто за наших умов розвитку молодого революційного письменства — чогось не зовсім усталеного, цінного не так фактично, як проблематично. Виникає враження, що слід було б перебути цьому матеріялові довше в авторовій теці, щоб з'явитись або в удосконаленому вигляді або ж і зовсім не з'явитись на світ. Ця риса непомітна на першій збірці Вразливого „Земля“, що хоч і не підноситься високо над рівнем сучасної їй белетристики, проте несе в собі ті особливості вдачі письменника, що лише зазнають дальшого розвитку, покищо не зникаючи геть.

Маючи на увазі ці дві тези, почнімо аналізу.

I

Збірка „Земля“ містить у собі такі вісім творів:

1. „Земля“, 2) „В ярах“, 3) „Роздоріжжя“, 4) „Паштетня“, 5. „Піс“, 6) „Вовчі байраки“, 7) „На станції“ й 8) „Темрява“.

Спинімося коротко на кожному.

Епізоди „Землі“. Студент, що їде без квитка (допомогти батькові в живих), мусить передчасно вийти з потягу і, зважаючи на пізню годину та на довгий шлях додому, прохає дозволу переночувати на станції. Начальник, сполоханий неспокійними часами, вимагає перевірки документів; у наслідок цього виявляється несподівана розбіжність: студентська книжка і профквиток написані не на однакові імена (за свідченням героя, що від його особи ведеться оповідання, профквиток належить його товаришеві); це викликає в агента ДПУ відповідну підозру, і як логічне завершення, арешт „супчика“. Це й становить (звичайна річ, умовно) перший сюжетний епізод твору. В другому епізоді, як і слід чекати, герой тікає, лишивши записку агентові, що поїхав за сусідню станцію, свою резиденцію (Водяна).

* З приводу книжок „Земля“ і „Молодість“.

Тікаючи, герой потрапляє до лісу, знаходить собі курінь, але заснути не може, почувши крики „Рятуйте“. Неспокій примушує його вийти з куреня, він дуже щасливо знаходить коня й приїздить на Водяну, де й зустрічає цього агента, що його заарештував. Агент спочатку не йме віри свідченню новоприбулого, але потім їде на розшук.

В третьому епізоді маємо завершення: виявляється, кричав голова сільського уряду, що його спіймали вороги і жакливо вбили. Аж цей останній епізод і висвітлює тему твору — класову боротьбу на селі, втілену в формах бандитизму, проти представників влади з боку заможного селянства. Це з'ясування теми дозволяє оцінювати й твір у цілому. Погляньмо насамперед на сюжетну логіку епізодів. Щоб розкрити вбивство, треба про нього дізнатися; для цього герой мусить потрапити до лісу вночі; з цією метою автор і влаштує втечу, а щоб була підстава тікати — попередній арешт. Не можна не бачити з цього деякої (навіть чималої) штучності в торуванні шляху до епізоду, що становить центр ваги оповідання, висвітлюючи водночас тему й ідеологію оповідання; певною в цій трудності такий простий засіб перевірки: зіставимо перший і останній епізоди — арешт студента і викриття вбивства; відразу видно чималу психологічну й логічну дистанцію. Перший епізод сприймається в авантурній плані, зафарбленим чи негумористично (коли читати його, мимоволі згадується „Неділя на батьківщині“ Р. Кіплінга); останній епізод трагічного зафарблення, що також не зв'язується органічно з тоном початку твору; шоправда, автор подбав про збудування відповідного містка — вже потрапивши до лісу, герой користься владою передчуття стимульованого тлом; далі до послуг автора початок грози тощо. Але й цей зв'язок поміж природою й людиною, ця психологічна насиченість імпресіоністично поданого пейзажу не досить переконують, як не переконують і проміжні кроки поміж початковим і розв'язковими епізодами сюжету. Звідси можна зробити той висновок, що з орієнтацією на новелістичну форму не пощастило авторові: авантурність випадку не вмотивована так міцно, щоб справляти враження правдоподібного ланцюга хоч і виняткових, проте, можливих, щодо сумарного поєднання, епізодів. Поруч цього слід відзначити, що, автор, викривши класову суть злочину, на нашу думку, не досить спинився на цьому, віддавши більше уваги безглуздім жорстокості вбивства; це ж якщо й не затушовує класового ґрунту в трактуванні матеріялу, проте сприяє більшій рельєфності біологічного, фізіологічного моменту. Наприкінці спинимося на пейзажі. Щойно відзначено психологічну взаємодію природи й людини; згаданий приклад належить більше до трафаретних зразків цього *correspondance*'у; значно переконливіший факт цього самого гатунку подибемо напочатку оповідання: в першому абзаці віддане вечірнє тло: „...Остеронь, далі до семафору на степ, самотня будка, що видається старовинною каплицею. І над усім цим байдуке небо з вечірнім пругом та серед повітря золотий пил комарів“.

Цікава зміна відбувається в тлі після перевірки документів:

„Настрій змінювався, як і красвид: хмурів, чорнів, кожна тінь від руки агента падала страхіттям на перон. На дворі холоднішало, свіжим повітрям падала роса“.

Контрастивий паралелізм на цьому не спинається:

„Телеграфіст засвітив лямпу, обережно надіваючи скло і проганяючи легеньких жовтих метеликів“.

Отже, жовта лямпа заступає сонце, що в його промінні допіру танцювала золота зграя комарів. Психологізм стверджено об'єктивною пи-

родністю явища („становление“ вечора), і це додає переконливості використаному засобові. Ще зауваження: втечу напочатку подано так, що вона справляє нереальне враження сну, і аж далі епізоди упевнюють у протилежнім: така остання негативна риса в аналізі твору.

Друге оповідання „В я р а х“ присвячено незможному селянству, що мусить жити з заробітків (локалізація в часі чітко не визначена). Двоє селян копають глинище, але тяжка робота не сприяє швидкому її закінченню; в наслідок робітники не можуть одержати грошей, а тому й бідують: це викликає відповідні суперечки в сім'ї одного з них, біднішого. Цю першу частину твору завершено картиною дощу, що сповнює щойно згаданий персонаж надією на врожай. Але той самий дощ руйнує й наслідки праці; затоплене глинище потребує роботи з початку, і будь-які надії, що швидко буде одержана платня, руйнуються. Врешті обидва персонажі йдуть на заробітки. Персонаж оповідання, як видно, спинається на клясовому тлі витрактування явищ, змальовуючи одну лінію з ворожого протиставлення груп, саме збідніле незможне селянство. Економічний момент функціонально зв'язаний з сімейно-побутовим; поправда, цей останній на другім пляні. З формального боку автор не захоплюється новелістичною системою зв'язку епізодів, і через це твір лише виграє, зміна картин цілком природня і водночас проста. Просто й переконливо сприймає твір читач.

Третє оповідання—„Р о з д о р і ж ж я“ становить немов продовження другого. Гордій — наймит у заможного селянина — закохується в наймиці, лишивши вдома сім'ю. Психологічний конфлікт не розв'язано: позбувшись дружини, Гордій не здобуває й Марини, що, налякана його погрозами, тікає додому за два дні до кінця строку; в наслідок він іде працювати до культгоспу; попередня особиста травма робить його індивідуальним з соціального погляду: на запрошення слухати ораторів він відповідає лайкою, і аж потім — запитально — вирішує:

— Хіба піти— послухати?

Відповідна неактивність підкреслена й від автора графікою жесту:

— І поплівсь до кухні.

Особистий, психічний плян „сімейного сектору“, статевої проблеми виразно домінує в творі: клясові суперечності — знову ж у зв'язку з попередніми мотивами — лише намічені в особі хазяйського сина, також претендента на Марину, суперника Гордієвого. Це відбиває діалог:

— ... І з хазяйським так, і з усіма так, і зо мною так...

— А як же?..

— Сатана... як сучка, до кожного лащитьс...

— На те я дівчина.

— А як жінкою будеш?..

— Твоєю? Так твоєю я не буду...

— Побачимо...

До наведеного, досить удалого, прикладу слід іще додати згадку про спроби образних побудовань, подекуди оригінальних. Таке — вечірнє тло з неодмінними співами, що подані зовсім нетрафаретно: Дівчата крикливо виводять, розтягують кінці, переснують пісню. Різними голосами заснували вулицю, затягли калічно павутинням.

Це ж відбивається в Гордієвому сні, за методом паралелізму: Гордієві сниться, ніби він перечіпається через дівчачі голоси і не має сили вибитися з павутиння, розвести руками...

Четверте оповідання „П а ш т е т н я“ присвячено місту, але й тут, за установкою, що переймає й попередні оповідання, маємо негативне, покидьки колишнього суспільства — колишнього поміщика Сясуліна та колишню власницю дома розпусти Негодячку (прізвище подекуди висвітлює плян витраткування). Ці „герої“ йдуть своїм шляхом, влаштовуючи за умов неп'я тасмійний дім розпусти, що в ньому „працює Жюлі“, родичка Сясуліна, колишня вихованка „інституту шляхетних дівчат“. Щоб завуалювати своє почесне „підприємство“, Сясулін і Негодячка здружуються, беручи патента на крамничку солодошів; великі податки виплачується з прибутків „підприємства“.

Дієвий елемент оповідання мінімальний; вага твору в контрастному зіставленні двох сестер — Жюлі й Антоніни, що також перебуває в Сясуліна, проте живе з тяжких заробітків (розвантажувє вугілля на вокзалі) і врешті знаходить заробіток у редакції столичної газети (бо знає 4 мови). І контрастовість ця, і змальовання багна Негодячкіної здаються трохи трафаретними; зуживаний у літературі цей шлях від „інституту шляхетних дівчат“ до борделя, хистке й протиставлення добра й зла. Лише в одному пункті автор виявив спостережливість, а — що найголовніше — відтворив наслідки спостережень нетрафаретно: це інтелігентська нерішучість Антоніни щодо знищення кубла розпусти. Багато разів хоче вона покликати міліцію і щоразу не зв'ажується. Лише знайдення роботи в редакції збільшує її рішучість, і оповідання закінчене тим, що вона — бігла так хутко, як із редакції, до найближчого району міліції.

Це немов підказує перемогу „добра“. Проте, глибоко в читачевій уяві лишається сумнів: чи не альтернативний це кінець? Чи добийжить Антоніна до міліції? Чи не задовольниться вона натомість з свого добробуту? Посада в редакції допоможе їй знайти приміщення, забезпечить заробітком, а поривання так і лишиться пориванням, що природніше в попередньому портреті персонажу.

П'яте оповідання „Л і с“ повертає читача до першого твору, змальовуючи вбивство лісника від злочинців, що він їх застукав на гарячому. По суті це оповідання — варіація третього епізоду „Землі“. Аналогія відбувається в кількох моментах: 1) тло (ліс) однакове в обох творах, 2) так само однаковий „біологічний“ підход у змальованні вбивства (підкреслено дикунство вчинку), 3) клясове розшарування накреслено ще невизначніше, аніж у „землі“. Чи злочинці виступають, як представники селянства en masse? Чи може це бандити, тобто знаряддя куркулів? Питання лишаються без відповіді.

Звичайна річ, до послуг припущення, що мовляв письменник хтів відбити фактичний стан речей і не міг випереджувати життя. Та це припущення відразу таки й відпадає, бо мова може бути не про брак клясової диференціяції селянства, а про більше чи менше завуалювання клясових суперечностей. Отже — обов'язок письменника виявити це фігове листя, викрити справжню суть ситуації, події, вчинку, не ховаючися за жах перед жорстокістю злочину чи за безвідповідальність паралелізму: не так далеко од хати лежить на червоному пеньку Ярема, а в проваллі дуб.

Цікаво знати, що інтерпретує собою цей Ярема — свідомість незаможника, що стереже державного майна, чи абстракцію обов'язку чесноти? Знову ж відповіді немає.

Шосте оповідання „В о в ч і б а й р а к и“ змальовує жебрака Сизона, що в нього помирає дружина й що його сина вигонять із житла — нори на відчепі передмістя. Сини — кандидати в безпритульні, зло-

чинці, дочка — повія, самого ж Сизона поневіряння також призводить до злочину — він забиває перекупку. Загальний мотив твору ясний: злочин стимульовано оточенням і до того ж станом афекту; „біологізм“ також виступає на перше місце, хоч класовий момент і виявлено. В сюжетному пляні слід відзначити одну рису щодо зв'язку епізодів. Так, напівживу матір жорстокі сини виносять у глинище. Сизон боїться, щоб їх не обвинуватили у вбивстві, й попереджає про це. Дійсно, хурники кажуть вартовому про труп, і вартовий креше оливцем на дверях, щоб не забути про це, коли прийде зміна. Природно було сподіватися зв'язку цих мотивів у якийсь новий (розшуки тощо), але автор цього не робить, вірний принципів хронологізму та не новелістично — міцного вмотивування епізодів.

В сьомому оповіданні „На с т а н ц і ї“ використано облямування для справоздання Григорія, вартового на станції, про свій невдалий шлюб. Якось із товаришами він зайшов на село погуляти до самогонниці і вирішив налякати її, удавши з себе агента ДПУ. Це з'ясовується; в наслідок Григорій закохується в самогонниці (дочці колишнього податного інспектора) і врешті одружується з нею. Водночас починали частіше обкрадати вагони. Підозріння Григорія щодо участі в цьому дружини справдилися, проте спіймати її не пощастило — вона тікає від нього. Закінчене оповідання на тім, що цю дружину забито: життя своє вона офірувала на те, щоб допомогти втекти злочинцю. Цей кінець дієвого облямування логічно змальовує ворожих елементів (аналогічно до „Паштетної“) з яснішим висвітленням класового моменту. Щодо зовнішньої форми, то в ній чіткіше відзначено новелістичну установку, хоч і не цілком витриману: тут упадає в око перерва в Григорієвому оповіданні, що може мати дві мети: 1) стимулювати зацікавлення і 2) відбивати реалістичний деталь (потреба перепочинку для оповідача). З двох цих поглядів перерва не потрібна: оповідання й так досить коротке, в наслідок і ретардація справляє враження непотрібної штучності.

Останнє оповідання „Т е м р я в а“ повертає нас до „Землі“ з тією тільки різницею, що класові ролі персонажів змінилися: неможливі грабують селянина, який шойно продав воли. Вони ж виводять коней другої ночі, і їх спіймано.

Поруч класового підходу слід відзначити й наявність зауваженого попереду „біологізму“; класові суперечності приводять не до організованої боротьби незаможного селянства, а навпаки, до дикунського вбивства. Отже ж це не класові месники, а швидше злодії. Звичайна річ, подача такого факту не може бути узагальнена, типізована, чого не робить і автор, змальовуючи певний випадок без широкої проєктивної мети. Підкреслення класових стимулів, посилення вбивств на багатство забитого лише висвітлює непослідовність, несвідомість позиції. В цьому розумінні назва твору й набирає метафоричного сенсу.

Підсумуємо аналізу збірки в цілому. В тематиці помітно авторovu увагу до темних боків життя; вражений ними, він спинається на випадках окремих, виняткових, не завжди висвітлюючи класовий ґрунт: іноді останнє з'ясовується об'єктивними підставами, як у „Темряві“, іноді ж просто недостатньою чіткістю творчої позиції („Ліс“). Загалом збірка не може стимулювати оптимістичного настрою, визначаючи цей оптимізм хіба що негативно: з восьми оповідань п'ять або

закінчуються вбивством або мають його в сюжетному матеріалі, що дозволяє говорити про певний мелодраматизм у зафарбленні та витрактуванні матеріалу і одночасно перейти до оцінки авторової вмінності. Як зауважено на початку статті, оповідання не справляють враження непереможеного учнівства, навпаки, зрив новелістичного пляну „Землі“ виразно стверджено оповідальним пляном більшості з решти творів.

В зіставленні доробку В. Вражливого з літературною традицією напрошується паралель до Хвильового, з тим обмеженням, що В. Вражливий узяв із широкого діапазону новелістики Хвильового лише один тон темного біологізму з другорядним висвітленням клясових моментів. „Бараки, що за містом“ — ось прототип найсумніших оповідань В. Вражливого; жорстоке вбивство, що хоч і мотивоване клясово, але концентрує увагу на фізіологізмі, дикунстві — ось центр згаданої новели Хвильового, а водночас і п'яти „убивчих“ творів В. Вражливого. Ця загальна паралель припускає й удосконалення: малювання клуні в „Роздоріжжі“ відгонить аналогічним тлом „Життя“, багно в тому ж „Роздоріжжі“ викликає в пам'яті вже згадане „Бараки“. Нарешті, до істотних хиб першої збірки В. Вражливого слід залічити численні мовні огріхи, що їх докладна деталізація зараз навряд чи й потрібна.

II

Друга збірка „Молодість“ відзначається насамперед збільшенням розміру творів порівняно до „Землі“ і містить такі чотири речі: 1) „Життя білого будинку“, 2) „Молодість“, 3) „Лист до друга“ й 4) „Батько“.

Перший твір змальовує життя дитячого будинку, спинаючись на досить важкій, відповідальній і водночас хисткій проблемі дитячого самоврядування. В педагогічній літературі пожовтневого періоду зафіксована спроба, проведена в напрямку реалізації згаданої проблеми: дітям одного будинку було дозволено все, і через жажливу анархію вони прийшли до свідомості організації та її потреби. Що й казати, дорогий шлях, але й зважився на нього один чи два педагога, поставивши відповідну евристичну спробу. Інший вигляд має витрактування цієї проблеми в „Житті білого будинку“ В. Вражливого: заходить завідувач, робить спробу, аналогічну вищезгаданій, але автор заздалегідь відзначає недосвідченість його, революційну романтику. Це підкреслено листом такого самого романтика, приятеля завідувачевого, де цей останній посереджає першого проти небезпеки. Та лист приходить запізно: найкращого хлопця в будинку тяжко поранено, одного забито, а найгірші втекли до центру, пограбувавши будинок і налякавши педагогів. Без перебільшення можна сказати, що трактування це виступає, як гротеск, стверджений і протиставленням молодих педагогів — старим (останні — безнадійні абскуранти, а подекуди й невимовні дурні; один із них, щоб зацікавити дітей, вигадує абсолютно неправдиві географічні відомості, на зразок того, що люди в Австралії їздять не на конях, а на великих жуках і т. інш.). Деталь цього протиставлення являє антагонізм поміж економікою й молодістю вчительською: перша наймає хлопця за кілька ложок цукру, щоб той стогнав під дверима новопритулої і цим лякав її ночами. Сологубівським „Мелким бесом“ тхне від цих епізодів, від завідувачевих мрій про фантазію дітей, що сприймають умовне за реальне, від його невдалої подорожі по ливні, від того, як він позасвідомо

обіймає економку, від проявів брудного еротизму вихованців. Цей самий гротесковий плян подекуди руйнує й вартість твору: останній виграє би незрівняно більше, будиши поданий у пляні документального реалізму, бо зараз усі згадані факти сприймаються як компоненти тієї фантастики, що про неї писав завідувач у щоденнику.

Хіба що цим гротеском автор засуджує романтизм недосвідченого керівника?

Друге оповідання „Молодість“ змальовує життя трьох студентів. На початку відтворено злиденність цього життя разом із непереможною бадьорістю та спільним платонічним коханням героїв до робітниці Наташі. Як і слід чекати за біологічним принципом, Наташа обирає найдужчого фізично, але перед цим автор використовує сюжетне значення і матеріал для цього бере з галузі, що вже фігурувала в „Паштетній“. Провізор, мешканець того самого будинку, де живуть і студенти (до речі, особа надзвичайно підозріла) якось приводить до себе жінку, що з нею починає жити. Всі три вузівці захоплюються нею, надто ж найдужчий — Вакула; поруч виявляється й темне минуле цієї жінки: приходить баба, прохає в неї грошей за допомогу вбити її першого чоловіка; в наслідок щасливе життя провізора кінчиться — всіх трьох (його, бабу й жінку) забирає міліція. Потім з'являється Наташа з запитанням, чи перебісились хлопці? Кінець позначено вище. — В цій тематичній колізії помітні вже констатовані уподобання автора до надсади, до негативу, що виявляється не лише в змалюванні ворожих покидьків, а й у тому, що його немов позитивні герої не вільні від неприсмних прикрис: так, Вакула, обранець Наташі, зауважує, захиляючись од сміху і ковтаючи слова:... Доведеться одружитися, нічого не зробиш. Тільки я вам по секрету скажу, хлопці — я кину її, коли кінчу...

Відразу ж автор відзначає спільне невдоволення інших товаришів Вакули, що до нього пристає читач і що його не може неутралізувати згадка про слова Наташі, яка довідавшись про вираз Вакули, каже, посміхаючись:

„Він задається і бреше... Бо я ж знаю, що він мене любить.“

Отже, й до змалювання — здавалося б, позитивної ваги — автор додає за своєю звичкою ложку дьогтю.

Кінцівка твору нейтральна:

... Так кінчається молодість.

В третьому оповіданні „Лист до друга“ надibuємо ту саму міську тематику з життя вузівської молоді, що пристає безпосередньо до „Молодості“ так у змалюванні незламної бадьорості студентства, як і темної спокусливості покидьків суспільства: поруч останніх тут фігурує й інтелігенція, що інтерпретує технічну інтелігенцію. Оповідання подане в формі листа, отже становить собою з боку форми експериментальну спробу епістолярного втілення: не можна сказати, що експерименталізм не відчувається, бо звертання до адресата ще не досить дає цілковито ілюзії листа, надто тоді, коли здебільшого лист модифікується на звичайне оповідальне справоздання з діалогом, описом, що в них не зберігається епістолярність форми.

Оповідання виконане з боку сюжетного в хронологічних рамках і становить собою кілька центральних епізодів: стрижень — шукання приміщення студента та його приятеля, зміна тла відповідає й зміні епізодів. Згадані персонажі об'єднуються контрастиво: приятель Рома — брехун і шахрай, про нього розповідає автор з такою іронією, як про удавану чесну людину; характеристику подано шляхом об'єктивного

непрямого показу, добрі зразки якого є в попередній „Молодості“ (прояви кохання до Наташі).

Отже, „шляхетною“ особою лишається головний герой, але й його шляхетність неповна: утікши від спокусливої дочки інженера, він зустрічає її одруженою, і чоловік запрошує розважати його дружину. Цей кінець знову здається альтернативним: він з одного боку змальовує розбещеність героїні, а з другого лишає читачеві запитання: піде герой на запрошення чи не піде? Стане „другом дому“ чи ні? Може й стане? Цим своїм тлом кінець дуже подібний до „Паштетні“. До повної характеристики реального (хоч і не дуже позитивного) героя слід додати, що їх мандри по приміщеннях погром із шахрайством приятеля, призвели до цілковитої непоправної руйнації добробуту кондукторші, яка, давши їм притулок, зійшла зрештою до тих самих покидьок суспільства.

Останній твір збірки „Батько“ являє собою облямовану повість, виконану від особи попа, що зрікається релігії, вражений прикладом сина - комуніста, який своєю чергою зрікає батька. Досить вірно змалювано традиційний попівський провінційальний побут з лихварством „власть имущих“, з величезною від них залежністю нижчих осіб; ця остання примушує героя повісті умовляти селян переселитися на Амур. Бо цього вимагає жорстокий барон. Отже подибуємо часткове використання сюжету „Зниклого села“, бо село й справді зникає, а переселенці гинуть, у супереччя переконанням автора енциклопедичної статті про добрий клімат Амуру. Цей учинок і сприяється до виступу сина проти барона, в наслідок чого батько зазнає великих неприємностей, аж поки приходить революція, і благочинний приїздить шукати захисту в попа — батька теперішнього представника влади. В розгортанні тематичного матеріалу подибуємо епізод перебування німців і відповідну сутичку поміж ними й тими селянами, що повернулися з Амуру. Нарешті громадянська війна кінчиться і піп, що його переживання вразили до появи галюцинацій, зрікається церкви. Благочинний робить спробу вбачати тут дипломатичний крок (мовляв, замирення з комуністом сином), але, помилившись в цьому, допомагає руйнації й без того мізерного добробуту героя. Цей останній дістає найбруднішу роботу (виварювання плювальниць) у санаторії, розгорнутій у замку колишнього барона. Вірний своїй предилекції до вбивств, автор не задовольняється з щойно переказаного і завершує повість мелодраматичною кінцівкою, що її подає друга частина облямування.

„Я нещодавно зустрів одного знайомого, що був у тій самій санаторії після мене. Між іншим новинами він оповів, що дідок повісився“. До цієї хиби слід додати ще й певну ідеалізацію героя, цієї людини „не от мира сего“, що її найправдивіша риса — вагання. Нерішучість, сумніви „чи не заперечує релігія в людині самої природи“. Ця ідеалізація знову ж примушує згадати винятковість, випадковість, брак типізації, бо лише при такій умові можна прийняти постать героя. Загалом же біологічна проблема батьківства стоїть у центрі твору, разом із суперечкою поміж біологією й ідеологічними передумовинами життя, що й перемагають.

Піде мовуючи наслідки другої збірки В. Вражливого, відзначимо поруч згадуваного формального зросту (від оповідання до повісті, вправи в епістолярній формі) зріст насамперед ідеологічний. Почавши від змалювання біологічно - класових конфліктів, автор перейшов до чіткої диференціації цих останніх, констатувавши нарешті могутність

і примат ідеології над біологією. Щоправда, увага його й досі присвячена надриву, негативному, збоченням; позитивні постаті виявляють риси, що подекуди руйнують їх позитивність, і лише в останньому творі, де відбувається й позначена чітко диференціація мотивів, постать сина - комуніста вражає послідовністю, монолітністю. Це ж подекуди звільняє й від побажань авторові, який в органічному розвиткові своєї творчості приходить ступнево до фіксації як чіткої клясової лінії, так і надійного позитиву.

Щодо літературної традиції, то вплив Хвильового остаточно непереможений і досі. „Життя білого будинку“ має помітного родича в „Колоніях, вісах“ а „Батько“ простягає руку „Санаторійній зоні“. Все це, звичайно, з меншим рельєфом утілення, з більшою багатомовністю, з більшою психологічною поверховістю, ніж вони властиві прототипові. Проте ця залежність не становить фундаментальної риси в літературному портреті письменника, що взагалі не позбавлений оригінальності — особливо щодо матеріалу та його витрактування.

В мовній тканині огріхи хоч і зменшено, проте, не зліквідовано остаточно. Стиль мало індивідуальний, загалом не розмовного ґатунку.

Ів. ЄРОФІВ

Український Купер

(П. Г. Данилевський. 1829 — 1929)

Двадцять сьомого квітня цього року минуло сто років, як народився славетний автор „Беглых в Новоросии“, „Миротича“, „Потемкина на Дунае“ і низки інших численних історичних та історично-побутових романів і повістей, на добру половину українських змістом, хоча й писаних російською мовою. Кожен майже з його романів викликав чергову сенсацію, захоплюючи змістом і визначаючись інтересним розв'язанням фабули та легким стилем.

Народився Г. П. Данилевський 1829 року в с. Данилівці колишнього Ізюмського повіту на Харківщині; дитячі роки прожив у с. Пришибі поблизу Донця та в с. Петровському, недалеко відтіля. Чарівні краєвиди узбережжя Дінця, сільська тиша, казки та перекази няньок залишили помітний слід на ньому ще з дитинства, коли враження дуже міцні. Всі оті казки й перекази стали пізніше за сюжети його творів, присвячених українській етнографії та старовині. Ріс він дуже здібний, але батьки не відразу звернули на це увагу, й перші кроки навчання читання він зробив за доглядом старого діда — єврея семидесяти років, що часто заїздив до родини Данилевських ремонтувати годинники. Незабаром, знов таки поза впливом батьків, він зазнайомився через чоловіка своєї няньки з „Вечорами на хуторі“ й фантастичними романами Брамбеуса. Виходить, що наш романіст мав свого Лобанова. Як відомо, Тургенев теж перші відомості з письма здобув від свого дворецького. Близькість до дитини простого люду робила своє, і тут треба шукати перших причин, чому Данилевський так прихильно ставився до української мови, побуту селянського, до минулого України взагалі. Останні інтереси підтримувались ще тими сімейними переказами, що були численні в родині Данилевських. Рід їх був старий український, відомий на Слобожанщині ще в XVII ст. Прізвище це походить від козака Данила, що його татари наприкінці ХVIII ст. забрали полоненим до Криму, а далі він опинився на Кубані, Син цього Данила був полковником слобідського Ізюмського козацького полку, ходив з Мініхом до Таврії й часто жив у Петербурзі. Дальші Данилевські, не припиняючи зв'язку з Україною, потяглися, як тоді це не з одними ними траплялося, до столиці. Дід письменника був товаришем нещасного Мировича. В їхньому роді знали добре про Аракчеєва, що осікся був, стикнувшись з гордою бабусею Данилевського. Про це є цікаве оповідання в одному з невіданих ще сімейних мемуарів їх роду. Дід письменника добре відомий також у справі заліснення степових берегів Дінця, й ім'я його з пошаною згадується в відомого дослідника лісової справи на Україні проф. Черняєва. Багато спогадів про своє бурхливе життя за

часів аракчєвщини мав і батько Данилевського. Взагалі, в сім'ї їх, здається, атмосфера була насичена переказами про старовину. Отже, виховання майбутнього письменника складалось так, що він мусів русифікуватися. Ще перед вступом до школи до письменного вже Данилевського взяли за вихователів місцевих харківських інститутів, потім губернатора француза, пізніше — німкеню, й далі віддали в Москву до дворянського інституту, що був колись університетським „благородним пансіоном“, бачив у своїх стінах Жуковського, Лермонтова, Грібєдова й пишався з цього. На щастя, тут царював не той напрям, що припускав можливість вчитись „чогонебудь і якнебудь“. Чемне поводження з юнаками, розвиток їхніх літературних інтересів, старання викладання, ознайомлення з тодішніми видатними артистами (Шепкін, Мочалов, Живоїкіні) — все це сприяло тому, що думки й симпатії учнів зверталися до серйозних літературних інтересів. Щодо самого Данилевського, то це дуже вплинуло на нього. І може тому він, вступивши на юридичний факультет петербурзького університету, одночасно пише конкурсну роботу на літературну тему на завдання історично-філологічного факультету. За „сочинение“ він одержує срібний медаль. Закінчивши університет, він сім років служить у міністерстві народньої освіти при відомому Норові, що подав цікавий свого часу опис подорожі на Схід. З доручення того самого міністерства він працював по архівах Полтавщини, Харківщини й Курщини, увійшов під час севастопільської кампанії до комісії вивчення країн російської держави. Йому припало оглянути узбережжя Озівського моря, нижній басейн Дніпра та Донця. Не припадаючи до офіційних посад, він хутко покидає службу й оселяється в рідних краях, подорожуючи вже з власного бажання на Волинь, Поділля навіть до Польщі й Білорусі. Напередодні 1861 р. він служив по виборах депутатом харківського комітету в справі поліпшення побуту поміщицьких селян. За часів волі він за відрадженням оглянув та обслідував близько двохсот шкіл на Харківщині — саме по селах — і вступив у землі.

Вивчення стану сучасної школи було Данилевському стимулом до вивчення шкільної справи на Україні в далекому минулому. Він захопився вивченням історії освіти на Слобожанщині ще від XVII ст., за часів унії, мандрованих дяків, зупинився ретельно на „останньому мандрованому вчителєві“ Сковороді, подав нарис діяльності відомого Каразіна, Квітки-Оснєвієнка, і в наслідок роботи його в цім напрямку ми маємо цікаву збірку статтів його „Украинская старина“. Тут і змістовність й обізнання з джерелами й легкий виклад, що ним так яскраво визначається його перо.

З 70-х років Данилевського викликають на посаду головного редактора „Правительственного вестника“, що на ній перебував до смерті (1890 р.). Ставши „сановником“, він не замикається в будьякий „футляр“, а використовує можливість оглянути царські та секретні архіви часів Петра, Лизавети, а також „временщиків“ і Катерини. Його зацікавлює трагічна доля Мировича, кошмарні таємниці Шліссельбурзької катедли, Олексійвського равеліну; не покидає він уваги до епохи Павла, Олександра, Аракчєвщини, об'їздить місця цікавих йому подій — і все це так здалося для його романів „Княжна Тараканова“, „Чорний год“, „Мирович“, „Союзенная Москва“, „Аракчєвские поселения“ та інших. Тут він перебував в нелегкій становищі, маючи таких суперників, як Пушкін та Лев Толстой.

Ідучи за цими візирями, він часом підіймався вище від романиста В. Соловйова, Салієса й Мордовцева, не кажучи вже про О. Толстого. Вміння відтінити нові риси в героєві, подати цікаві ситуації, розв'язати запутану фабулу — на це Данилевський був порядний майстер, принаймні в частині творів. Нас зараз цікавить те, що залишив Данилевський літературного близького до України. Як ми вже зазначили, були причини, що сприяли розвитку його українських інтересів. Вони позначилися в творчості Данилевського на багатьох творах віршованих і прозових. З останніх досить згадати такі, як „Беглые в Новороссии“, „Воля“, „Беглые воротились“, „Разбойник Гаркуша“, „Бес на вечерницах“, „Чумаки“, „Четыре времени года украинской охоты“, „Екатерина на Днепре“, „Потемкин на Дунае“, „Дедушкин лес“, „Бабушкин рай“ й багато інших.

Досі ми, на жаль, не маємо, окрім докладної розвідки С. Труба-чова (при марковсвм виданні його творів), ґрунтовного дослідіу літературної творчості письменника. Читачі щиро захоплювались його романами, багато романів були перекладені мовами: польською, чеською, французькою, німецькою, угорською; були окремі статті про окремі твори, й мало з'явилося ґрунтовних розвідок. Здається, чужоземна критика оцінювала Данилевського уважнш. А тимчасом це була помітна літературна величина 60-х років, епохи Л. Толстого, Тургенева, Писемського, Островського, Гончарова. Археологічна комісія не помилилась, коли до складу згаданих авторів, що мали дослідити видатні місцевості Росії, приєднала Данилевського. Далі, як зазначає Скабічевський, у творах його виразно помітно шукання шостидесятиків, помітно осуд темряви, деспотизму, любов до кріпака, що до краю знемігся через утиски та тяжку працю. Нешвидко оцінували його, сказали б ми, епопею „втікацтва“ („Беглые в Новороссии“, „Воля“, „Новые места“). Аж за яких двадцять років П. Сокалевський, зв'язаний з Данилевським по Харкову, написав теплий начерк про ці романи, справедливо оцінувавши їх, як „поезию труда и борьбы“. Це вже була змістовна стаття, хоча й не належала спеціалістові - критикові, а відомому дослідникові й знавцеві народної поезії. Стриманий, але цінний був критик Н. Соловйов, побіжніші Писарів, А. Мілюков, Чуйко; знов таки подав серйозні зауваження відомий польський романист Крашевський, німецький критик Ф. Лебенштейн. Спробу огляду критичної літератури (неповного) подав С. Левін. Отже ці нариси поруч праці С. Трубачова дають чимало. Звичайна річ, на наші часи вони застарілі — нема виявлення класових причин, що вплинули на творчість Данилевського, нема оцінки його таланту, в зв'язку не лише з російським письменством, але й з українським. І це хіба. Данилевський зовнішньо русифікований, духом майже завжди залишався українцем. За це говорить не лише його листування — це ясно з стилю його творів, якщо розуміти це поняття в широких, справжніх значенні.

Щодо його трилогії — епопеї про втікачів п'ятидесятих років XIX ст., що на основній частині її ми хотіли б зупинитися в оцій статті, то тут важливі зауваження самого автора. І що цікаво зокрема, це те, що автор пересипав свою передмову до трилогії примітками про інші свої твори.

Як і інші романисти середини XIX ст., Данилевський виходив із спостережень над дійсністю, що тоді захоплювала кожну свідому людину, якщо вона хоч трохи бажала пристати до тодішнього руху. Отже Данилевському довелося провадити цікаву етнографічно-

громадську роботу дослідження тієї південної частини України, що так вабила нашого втікача. „Змальовані в мене типи“, каже Данилевський, „я брав з дійсності. Підчас мого відрядження мені довелося не лише бачити, а й спостерігати таких людей, довго живучи серед них. Те саме я повинен зазначити й про героїв моїх інших романів. Я їх спостерігав у житті з тією самою увагою, як вивчав за історичними документами й переказами минулого століття, часом з кількох рядків щирою листування, з щоденника рукописного календаря, з господарчих заміток“. Автор підкреслює, що його цікавило схарактеризування „внутрішніх рис історичних характерів“, а такого історизму набували тоді не лише „герої“ та царі, але й звичайні люди, оті кріпаки, що їх безліч гинуло з надсильної праці, отже часом „творила історію“, висуваючи постаті енергійних протестантів. Данилевський прозоро зазначає, як у життєвій боротьбі на Україні ясно визначилися суперечності інтересів двох станів — кріпака й поміщика: „Боротьба світла проти тьми, правди проти лиха завжди знала в нас два ворожі табори“. Перший роман Данилевського з життя втікачів („Беглые в Новороссии“), що через умови часу видрукуваний був пізніш, початий був за два роки перед звільненням від кріпацтва й закінчений, коли автор був депутатом комітету в справі поліпшення побуту селян. „Це ж подавало ціле море наочних спостережень долі наших кріпаків“, — каже Данилевський, — „що здавна шукали порятунку й кращого життя у втечах на нові, далекі, незнані місця.“ Тут „картини наших Кентукки й Масачузетса, типи кріпаків, тасмні заселення в пустелях цілих сіл втікачами, „непомнящими родства“, облати на них, насильства над своїми таки „білими неграми“. В романі „Воля“ — низка відомих селянських заворушень, у „Новых местах“ картина побуту дальших часів з наявністю вже й нових типів — нових визискувачів, нових капіталістів, хижаків, авантюриків — колоністів чи таких самих своїх братів — недавніх управителів та інших панських посіпак“. „Хижаків не танули, не переводились, — зазначає Данилевський, „на протязі цілої історії України; генерали — переможці Січі, що за Катерини закріпачили здавна вільний український нарід, були з політичних хижаків; борці проти них густо-часто гинули“. Дуже цікаво, що Данилевський бачить спадковість ідеї багатьох борців проти утисків царизму, надто в Мировича — від ідей Новікова й Радишева. Хоч перемоги вони не досягли, однак насіння ідей залишилось: Данилевський вірив і запевняв, що через борців за світло, за правду — царювання лиха згине й прийде день панування цих ідеалів.

Зулинімісь зокрема на тому романі Данилевського, що дуже близько стоїть до народнього українського життя. Розуміємо роман „Беглые в Новороссии“. Роман цей з художнього боку не позбавлений вад, — надто багато вже накопичено фактів, калейдоскопичности, недороблености, однак, хиби викупляються й дійсно художніми сторінками. Уперше твір цей був надрукований у журналі „Время“ (1862), що його редагував Данилевський й повернувшись з Сибіру. Роман справив велике враження на тодішніх читачів. Письменики почали звати Купером. Дійсно він наче відкрив країну, що її перше більш-менш досконало не знали. Данилевський й на місці вивчив наші південні степи, побут втікачів. „Що це таке втікачі, „біглі?““. „Кріпацька країна, що знайшла собі степовий притулок, свої Кентукки й Масачузетс. Тут втікачами земля, країна заснувалась. Якби не вони, нічого тут і не було б: ні Донщини, ні Чорномор'я,

ні славетної Січі, ні цілої цієї віковичної гостинної царини, що до неї прагнуть з півночі й з інших місць по волю й люди, й звірі й птахи. Простір землі, вільна праця — працею лише; на ціле життя роботи вистачить. Один критик завважав, що якби роман був надрукований до 1861 року, то про нього говорили б, як про славнозвісний роман Бічер - Стів. Перед читачем повстали незмірні обрії широких степів, повіяло вільним вітром, що нісся понад зеленими полями, ясно викритими квітками, прорізнаними яругами, байраками, з високими могилами, німими свідками колишніх мандрівок та боротьби, чулося велику кількість дичини, птаства. Описи південних українських степів з їх зеленню, маревами, зливами, захоплюють читача надовго. І от в оточення цієї первісної, сказали б ми, природи Данилевський кидає низку живих осіб: на першому місці два втікачі - кріпаки — Лихороденко й Левенчук, неподібні вдачею, однак зв'язані шуканням волі й праці. А за ними, наче шуліки, йшли такі визискувачі, як Панчуковський, Шульцвейн. Вони були невідомими постатями того часу. Цілком вірно зауважують, що робітничі питання на нашому півдні, народні рухи й потяг до мирної, вільної праці над землею були зв'язані з кріпацтвом, пашпортовою системою та плянаторами — роботодавцями. Грошове господарство заступило колишнє натуральне, але по степах воно запровадилось ще до скасування кріпацтва, бо втікачі були робітники з вільного найму, що їм платили грішми, раз у раз беручи хабар за безпашпортівість. Згаданий Панчуковський, колишній гвардійський полковник, не цурався цього звичаю, забираючи собі народні гроші на різну парфумерію. Брали й справники. Такий у Данилевського Підкованців, що добре таки нажився. Втікачів були тисячі, а справник один. Хоч як було все це і прикро, однак під натиском умов і завдяки непереможній вдачі сміливіших елементів, утікачі колонізували, розорювали, засівали південні степи. Залунав покрик „На Кубань“ — і налітали туди втікачі, а в наслідок цього чорноморські порти посилали до Західньої Європи сотню, й не одну, мільйонів пудів зерна. Критика зазначає, що Данилевський відчув увесь тягар кріпацького втікання й таку перепону на його шляху, як пашпортова система. Вона давала можливість уникнути зору начальницького багатом шакраям й затримувала лише неспівідомих ческих працівників. Звідусіль йшли ці втікачі великими артілями або окремими парами, одиницями, великими шляхами й непомітними стежками, наймаючись дорогою на яку працю. „Цілі села, каже Данилевський, гуртом виходячи з тісних околиць, йшли шляхами, обпалені спекою, босі, голодні, шукаючи праці. Окремі артілі білили своїми сорочками на далеких півдні й блищали своїми косами та серпами. Було тут багато й вільних селян з пашпортами й поміщицьких; отже в кожній артілі ще більш було втікачів. А праця на півдні була потрібна — рук було мало, справа кипіла, трава сохла, хліб стиг, оспівався. Сотні й тисячі карбованців от — от мусіли загинути. Як тут не прийняти, не залучити до себе втікачів? Хоч і небезпечно, але хто підрахує їх в неогляднім степу? Заховає їх свій брат земляк, заховає й поміщик, коли трапиться яка неприємність у вигляді справника чи станового, що його підлеглі райони мало не ціле ганновське королівство. Відразу, як задзвонить жадливий поліційний дзвоник, — бурлаки ховаються по бур'янах, байраках, очеретах, стігях або перебігають на очах влади до інших районів. І поміщикові колоністові без втікачів нема життя. Втікачі здебільшого — люди сумирні, тверезі, ретельні; просто пуритани. Бере втікач за роботу менш ніж

вільний, та й обдурити його можна — не пожаліється. Поплаче хіба та вилзе паскудно, та й то поза очі. Тому тут все шито крито. Втікачі більш ідуть на лінію, за Кубань, до Криму, до приморських степів”.

Яскраво змальовує Данилевський і подорожні шинки та корчми, де спочивали втікачі, наймання їх на роботу, цілі обдави V прикажчиків та колоністів, що підглядали, чи не опиниться яка ватага в скрутному становищі, щоб найняти їх якнайдешевше, а найнявши — скористати людські сили. Недурно втікачі в Данилевського складали пісні про таких „нових панів”:

Чужі пани, як пугачі,
Держать людей до півночі...

Власне панщина йшла слідом за втікачами і в степи: ситуація майже не змінялася: і використання робітної сили, й свавільство прикажчиків й побоювання поліція - пристава, й навіть трагізм живої долі (історія з Оксаною в „Беглых”). І цілком природньо, що виникали бунти. В розділі „Беглые разшались” Данилевський майстерно змальовує одну блокаду панського степового фільварку: „Осаждающие будто притихли к вечеру, пошли к шинку. Настала ночь. Разумеется, ночью не спала ни на волос вся дворян помещика, караули везде, чтобы буяны не перебрались где во двор через стены или ворота. Сам полковник на ципочках в продолжение всей темной сырой ночи не раз обходил дозором все уголки двора, прислушиваясь к побранкам и к вольным песням неумнящихся „буянов” и три раза кормил собственными руками постоянно голодных до той поры сторожевых собак, и те с охрипшими от надрыва горлами лаяли и метались по двору всю ночь. Вот так „Русь,—думал полковник,— чего только в ней не бывает”. І станові запевняли, що з втікачами тут у степах шуткувати не годиться. Дійсно, не одну хату батрацьку вони підпалювали, горіли скирти, трусились насельники економій з несподіванок. Звичайна річ, ці несподіванки викликались визискуванням втікачів. Один наймач зауважує: „Жили смирно беглые, никто их не занимал; стали тревожить их — пошли шалости. Вот так и с пчелами бывает: трудятся златые пчелки — смиры, ничего, а развороши их — беда, озлятся”. Губернатори підливали масла в огонь. Новий „старався”, розцінюючи негативно ставлення до „беглых” свого попередника. А причепитись до втікачів — було за що. Ось як пише Данилевський про одного такого губернатора, що бажав відограти ролю „нової мітли”: „Между господами землевладельцами прошла молва, что явился с зимы новый губернатор и что он вознамерился принять брошенные было его предшественником меры против беглых. Ему обещал свое горячее содействие ближайший градоначальник, особенно злившийся на бродяг за распространение побережной контрабанды. Все опять мгновенно окрысилось на беспаспортный народ, точно до того времени его здесь не подозревали. Стали снова во все стороны тайные гонцы. Писались экстренные предуведомления по земской и по городской полициям. Потребовали готовности к содействию в случае надобности близстоящих военных команд... Одни из владельцев земель, рыболовней и фабрик радовались этим мерам, другие — и большая часть — была против них. „Край беглыми только и держался” говорили последние. „Не будь их — он запустел бы; жди еще, пока эти земли заселятся законным путем”.

Ім нагадували про грабунки на узбережжях, конокрадство по степах, втікання з служби, вбивства, моральний розклад населення, що давали свої наслідки. „Земские власти делали неожиданные обыски деревень и одиноких степных хуторов. Остроги переполнялись безпаспортными, дезертирами и особым сословием людей — местных бродяг, выдававших себя за людей, не помнивших родства. Под конвоем гарнизонных рыцарей прошли партии пойманных беглых. Зашевелилась вольница... Сколько лет они уже в бегах, этого и сами они не скажут, не упомянут... Сгоняли в города самозванцев — мешан, сапожников, плотников, неводчиков, столяров, слесарей и пастухов. Одних ловили, другие сами шли, слышав ловко пущенный кем-то слух, будто беглыми будут в правлениях раздавать земли и водворять их на прижитых ими местностях в качестве вольного народа“.

Отже, треба було цих всіх просівати таки добре, бо завдавали вони іншої весни доброго таки клопоту. Д а н и л е в с ь к и й розповідає, як одного разу переповнився, дійшов до краю терпєнь втікачів і справа набрала чималої гостроти. Як журавлі летять у теплі краї, втікала голота на вільні степи, де їх обдавало холодом визисків, часом надто крутих і зухвалих. І тоді починали виявлятися „шалощі“.

„Дерзости беглых, наконец, превзошли все границы. Осада Панчунковского (типового авантюриста), небывалая покража у него громадной суммы его же беглым слугою — все это были дела нешуточные. На берег близ Таганрога с английского судна тогда же высадили и скрыли как-то ночью баснословное количество контрабанды: чаю, сахару, шелковых, шерстяных тканей, пороху на сотни тысяч рублей. У какой-то переправы высеки квартального, гнавшегося погоней за открытым беглым мясником из городка. На базаре в Керчи зарезали мянуду серед бела дня и увезли в свалке его деньги. На дороге в степи ограбили губернаторшу. Возле Сиваша, в гнилых болотах, появился настоящий разбойник, какой-то дезертир — Пеночкин. О нем и его похождениях пошли уже настоящие сказки: что будто бы он на откуп взял все пути по Арабской стрелке, собирает калым с каждого проезжего на сто верст в окружности, что его пуля не берет, что вся его шайка заговорена от смерти, что он зарекся ограбить Симферополь, Феодосию, Мелитополь и завел часть летучего отряда даже на вершинах Чатырдага. Местные соображения и толки разыгрались“...

Досить можна було б виписати подібних місць з роману Д а н и л е в с ь к о г о. Велику кількість ми можемо знайти в ньому й чудових описів кубанських степів, гирл, узбереж. Частина їх давно вже ввійшла в хрестоматії. Отже, вага роману не в тім. Важливо те, що він зачепив таке характерне явище в історії України як втікацтво, з усіма його економічними й моральними наслідками. Нехай втікачі колонізували степи, Кубань, віддали свої сили новій землі, цього сказати замало, — лихо соціального тодішнього устрою, ввесь тягар його гнався за ними слідом і створював характерну бурлацьку психіку. Перед нами павперизований хлібороб, голота; читаючи роман, закидаєш собі запитання, що це — дійсне тодішнє життя кріпака — втікача, з чим добре обізнаний був автор, чи справа Кармалюка, вихоплена з дійсного життя й створена життям таки? А може й справа Миколи Джері. І коли в героїв Д а н и л е в с ь к о г о менше героїзму, ніж у Кармалюка, менше художньої сили, ніж в автора Миколи Джері, менше вміння розгадати психіку „беглого“, то подібність соціальних явищ очевидна; багато й життєвої правди. Неорганізовані

й, сказали б ми, некваліфіковані робітники, куди могли податися герої Данилевського? Цілком природньо, що вони, як і Микола Джеря, повинні були перевестися густо - часто на немилосердно визискувані групи: тут ні страйки, ні протести, ні організована боротьба не допомагали; доводилося втікати, найматись, оселятись, знову найматись і знову втікати, припускаючи грабунки, виробляючи в собі часом психологію Чіпчіної компанії з роману Панаса Мирного. Стара ця тема в нашій літературі, як стара вона і в нашій історичній житті. Осуд визиску знаходимо вже в творах Івана Вишенського, в Апокризисі, в Радзивилівського, підтримав його Сковорода. Дев'ятнадцяте століття знає з цього погляду Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, пізніш — Франка, Коцюбинського. Отже Данилевський може з художнього боку часом і поступався перед ними, та в нього треба шукати змалювання тих закутків, куди не заглядали так уважно згадані письменники. В Данилевського ми, щоправда, знайдемо швидше ліричний протест проти ненормальних явищ народного українського життя, проте, це не сентиментальні сторінки „Чорноморського побуту“ Я. Кухаренка. Тут поезія дає місце правді, що повна таких явищ, які будять соціальні питання.

З історії заселення Кубані не можна викинути рядків роману Данилевського й не можна їх не притягти, щоб зрозуміти її. Вони зв'язують основні частини України, старіші, з порівнюючи молодію їх частиною, що межує з Чорним морем, що відіграло нову роль в історії нашої України. Шлях заселення Кубані і в XIX ст. був тяжкий, і сполучений з тою ж боротьбою класового характеру, що її зазнала й Слобожанщина й Катеринославщина й Київщина. Це була одна з останніх фаз боротьби українського народу з кріпацтвом...

Літописцем цієї боротьби в місцях, що їх майже не торкалися інші романісти, був Г. П. Данилевський. І в цьому його безперечна вартість.

ЮРІЙ РАНОВА

Учень Заливчий Андрій

(ЗА МАТЕРІЯЛАМИ ХАРКІВСЬКОГО КРАЄВОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ ТА СПОГАДАМИ)

„Мало в нас є матеріалів про життя й діяльність основоположників Жовтневої літератури...”

Л. Підгайний — „Життя і Революція”, 1929 р. кн. I.

Вагони конки котилися риплячи і деренчачи. На повороті з мосту до сірого казенного будинку з колонами скажено сурмили візники. Гуркочучи й дзвонячи, промчала пожежна частина. У вікна доходила гнилизна, що нею відгонило від мертвої річки. Почався день, тихий, негарячий.

Двері відчинено. Коло них вартовий служник, а далі, аж до канцелярії, ніде нікого немає. Тиша коридорів, порожніх, до осени покинутих кляс.

На столі розгорнута газета, сьогоднішня, свіжа. Беріть, читайте:

„Петербург. В столице носят упорные слухи, что председателю совета министров П. А. Столыпину будет пожаловано графское достоинство, — Наложен арест на сочинение Плеханова — „Наши разногласия”.

— Основана первая „потешная” рота Каспийского полка.

Гатчина. Авиатор Лебедев совершил блестящие полеты: утром в бурную погоду на новом аэроплане, продержавшись в воздухе 10 минут и вечером, сдавая военный аэроплан, в течение 45 минут, с пассажиром, побил всероссийский рекорд, поднявшись на высоту 50 метров.

Казань. Епископ Гермоген предложил отлучить от церкви Л. Андреева, М. Горького, Мережковского и всю русскую интеллигенцию.

Москва. На целом ряде фабрик рабочими заявлены требования о повышении заработной платы.”

„Мы вчера сообщали об ужасном положении Донецкого бассейна, где холерная эпидемия с каждым днем принимает все более громадные размеры. На 9/VII умерло 1.000 рабочих. Эпидемия вызвала среди рабочих страшную панику. Добыча на большинстве рудников упала до половины, а на многих — до четверти нормальной летней добычи. Грузить даже из запасов некому”.

„В открытом „Типоли” — бенифис любящих публики...”

— „Назвался груздем, полезай в кузов”.

— В закрытом — „малорусская труппа” Льва Сабинина — „Шельменко-Денщик” и „Запорожец за Дунаем”.

— В саду Коммерческого клуба — концерт симфонического оркестра и синемаграф: „Стрекоза и муравей”, „Благотворительные пилули”, „Макс ужасно рассеян”.

Отож цього ранку — 14 липня 1910 року, в середу, коли новини були такі разючі, а розваги на вечір такі мізерні, до канцелярії надійшла пошта. Удень заскочив інспектор і залишив рапорта.

У казенній книзі — сіра „мармурова” паперова оправа — „Журнал входящих бумаг Харьковской первой гимназии на 1910 год” діловод, нудьгучи, записав:

„Справочные цены на сѣстные припасы в Харькове на июль“.
„Рапорт и. о. инспектора о лекции Кривошеина о вреде алкоголя“.
„Попечитель учебного округа — входной билет в увеселительные места для наблюдения за учащимися“.

Врешті записав 6 заяв:

„Июль 14, № 551, Гр. Базилевича — прошение о допущении к испытанию за 1 - VI кл.“ (це в графі „Содержание бумаги“).

„№ 553. А. Заливчого — тоже за 1 - VI кл.“

Це перша дата, перша згадка про А. Заливчого в архівних матеріалах харківської I - ої гімназії.

Гр. Костюк („Літ. Газета“ 1928 р. № 23) цілком правдиво каже:

„.... Про Андрія Заливчого, як людину, борця й письменника, ми дуже мало знаємо. Про нього майже нічого не написано, і папери та рукописи небіжчика чекають на свого упорядника й видавця“.

Доводиться відзначити також, що написане не завжди відповідає дійсності. Нам пощастило в купах архівного матеріалу серед сотень справ, тисяч різноманітних паперів, різних книжок, що потрапили з колишньої харківської I - ої гімназії до харківського крайового історичного архіву, відшукати відомості про Заливчого, записи про нього, його нотатки, оригінали його творів, врешті, ціле „дело“ про його „проступок“. Цей документальний офіційний матеріал ми підкріплюємо знайденими в Харкові спогадами шкільних товаришів Заливчого, що вчилися в одній з ним класі.

Вже за юнацьких років, на гімназійній лаві, А. Заливчий монолітний і характерний. За умов жорстокого режиму міністра Кассо сільський підліток Заливчий вже є революціонер, у ньому вже закладені риси, що привели його до лав активних борців за Жовтневу революцію. Ми гадаємо, що українські письменники, українські читачі мусять знати, як починав жити й працювати один з основоположників української пролетарської літератури. Залишити в архівному поросі, на безкраїх полицях знайдений матеріал про Заливчого — це значить зробити злочин перед революцією. В діях та вчинках гімназиста Заливчого, в тому, як він учився, вже почувається визначна особа, назначаються перші контури майбутнього борця, ентузіаста революції, як визначає А. Заливчого тов. Підгайний.

Отже, 14 - го липня 1910 року до гімназійної канцелярії надійшла заява А. Заливчого, що прохав дозволити йому скласти в серпні іспити за 6 клас гімназійного курсу. Холерна поієсть у місті ширилася де далі дужче; ще більше вона охопила Донбас. Утворювалось санітарні загони, прибув головний уповноважений Червоного Хреста проф. Рейн, приїхав проф. Заболотний. Шкільна округа визнала за потрібне почати навчання по середніх школах харківської губернії 1 вересня, замість 16 серпня. Відповідно були перенесені й строки різних іспитів. Треба гадати, що відбувалися вони на початку вересня.

У журналі засідань Педагогічної Ради I - ої гімназії від 9 вересня знаходимо таку постанову:

„3. Рассматривали результаты произведенных в текущем сентябре проверочных испытаний лицам домашнего обучения в знании курса того либо другого класса гимназии и на основании полученных ими отметок

Постановили: а) Выдать нижеследующим лицам свидетельства в знании курса:

I — IV классов — Заливчому Андрею“.

Так незаможник із „Міських Млинів“, як „лицо домашнього обучення“, спочатку подолав гімназіальну „премудрость“ у менших розмірах, ніж гадав він сам та його доброзичливі з Полтавщини.

В другій казенній книзі — „Журнале исходящих бумаг харьковской I - й гимназии на 1910 год“ — знаходимо новий запис, новий слід:

„Сентябрь 10 № 1534. Свидетельство Левитану Бейнушу в выдержании им экзаменов за первые четыре класса“.

„Сентябрь 10 № 1535 — тоже Заливчеву за первые четыре“.

Розписки, що посвідку одержано, немає. Інші, хто складав, одержали й розписалися. Що ж сталося з Заливчим? Відповідь на це запитання знаходимо в журналі Педагогічної Ради від 13 вересня:

12. С л у ш а л и прошение Рубинштейна о принятии в V-й класс X. I-й г. Андрея Заливчего и обсуждали его документы и свидетельство за IV класса гимназии. П о с т а н о в и л и принять Заливчего Андрея в V класс Харьковской I - й гимназии“.

Нажаль, ні прохання Заливчого, ні посвідки за 4 класи, ні інших документів, доданих до Рубинштейнового прохання, а також і самого прохання, не пощастило знайти. Але наведені тут офіційні записи цінні вже тому, що вони дають змогу з'ясувати, коли Заливчий з'явився в гімназії, й виявити ту „приватну особу“, що зуміла знайти серед юрби селянських дітей талановитого підлітка й допомогти йому напочатку. Що Педагогічна Рада 13 вересня слухала Рубинштейнове прохання, то треба гадати, що до Харкова разом із Заливчим приїздив і сам Рубинштейн, що допомагав йому орієнтуватися в міському житті. Якшо б Рубинштейн був відсутній, тоді його заява не встигла б надійти на розгляд 13 вересня. Другого дня — 14 вересня — було свято — чесного хреста, отже в середу 15 вересня Андрій Заливчий з'явився в I - й гімназії, як її учень.

Переглядаючи „список учеников по классам за 1910/II г.“, довідуємося, що Заливчого прийняли до 5 - ої паралельної класи. З лівого боку біля його прізвища позначено олівцем „каз.“; це, мабуть, мало означати „казак“. З правого боку стоять дві „птички“; що вони означають — невідомо. В списку за 1911/12 р., коли Заливчий був у 6 - й паралельній класі, з правого боку позначено: „д“, „о“. 7 - а класа була одна; у відповідному списку тут позначення: знову ж з правого боку „о“, „май“ і врешті, в „списку“ за 1913/14 р. з правого боку стоять два нулі. Такі самі тасмнічі знаки є й в алфавітному списку всіх учнів гімназії. Року 1910 в групі „Приходящие“ червоним атраментом вписано: „Заливчий Андрей“; з лівого боку біля прізвища поставлено номери і чорним олівцем „130“ і червоним атраментом „469“; з правого боку в графах „вероисповедание“ й „сословие“ немає нічого, а далі стоять „мінус“ і „птичка“. Року 1911 — з лівого боку номери „118“ і „130“, з правого дві „птички“; 1912 року — з лівого боку синім олівцем написано „мінус“ і „105“, з правого — тим самим синім олівцем — два нулі; 1913 — з лівого боку „105“, „112“, з правого — „птичка“, нуль; 1914 — з лівого „112“, з правого синім олівцем нуль і червоним атраментом „Аттестат“; тим самим атраментом підкреслено номер, прізвище та ім'я. Отже цього року Заливчий вже вишйшов з гімназії.

Вступивши до 5 - ої класи й опинившись на певному місці в списку учнів своєї класи, Заливчий протягом цілих 4 - х років перебування в середній школі не втрачав своїх найближчих сусідів. Так і переходили з класи до класи: Зайцев Михайло, Заливчий Андрій, Золотих Василь.

У грудні 1910 року 40 учнів подали заяви, щоб їх звільнили від плати за навчання; Заливчого серед них немає. Але у „квитанционно-кассової книжці на 1910 год“ зберігся корінець квитанції, № по порядку 398, № за загальним списком учнів — 469, — „от ученика 5 класса Заливчего Андрея получена плата за ученье во 2-й половине 1910 года 27 р. 50 к.“ і такий самий корінець, який свідчить, що від Заливчого одержано гроші в 1-й половині 1911 р., є й за 1911 рік. Отже, за перший рік свого навчання в гімназії Заливчий заплатив повно.

Збереглася „Шаровая книга Харьковской I-й гимназии на 1910/1911 уч. год“ — чорна папка з шкіряним корінцем і витиснутим золотим написом. Книга „живота и смерти“ — в ній зібрано всі чверті, річні та іспитові бали учнів і постанови Педагогічної Ради. В її „Год. паралельній“ класі знову бачимо Заливчого. Крім балів у відповідній графі зазначено: „Род. 14 октября 1892 г.“ про успіхи ж учневі свідчить така таблиця:

Четверти года	Поведение	Внимание	Привлечение	Закон Божий	Русский язык	Латинский язык	Немецкий язык	Французский язык	Математика	История	География	Число проп. уроков	Постановление Педагогического Совета
I	5	4	4	4	4	5	4	4	4	5	5	—	Допускается
II	5	5	5	5	4	5	4	5	4	3	4	16	
III	5	4	4	3	4	4	4	3	4	5	4	9	
IV	4	—	—	3	3	4	4	4	4	5	4	3	
Год. шар	5	—	—	3	4	5	4	4	4	4	4	—	Переводится с наградой 2-й степени
Письмен. экзаам.	—	—	—	—	4	—	—	4	—	—	—	—	
Устн. экзаам.	—	—	—	—	4	—	—	4	3	—	5	—	
Общий вывод	4	4	5	4	4	4	4	4	4	4	5	—	

Відомості „Шаровой книги“ насамперед дають підстави точно з'ясувати дату народження А. Заливчого й зробити висновок, що Заливчий спізнився вступити до 5-ї класи приблизно на 3 роки — він старший за своїх товаришів у класі. От чому він напевне й пробував складати іспити за 6 клас, бо віком він швидше міг би потрапити до 7-ої класи, ніж до 5-ої. Не можна не звернути уваги (надто якщо згадати, що Заливчий приїхав з українського села) на добрі успіхи в трьох мовах: з латини він має навіть „5“. Це дуже добре характеризує Заливчого. Слово „допускается“ означає, що учневі дозволено складати іспити, щоб перейти до дальшої класи.

Бал „4“ за поведінку в останній чверті має свою історію. Про пригоду, що наклала кару на Заливчого, довідемося з „Особого мнения представителей Харьковского уездного земства и Харьковской городской Думы в Педагогическом Совете I-й х. г. по поводу постановления П. С. 29 марта 1911 г. об исключении из гимназии Бориса Литвиненко“ за те, що він „во время урока французского языка сидел спиной к преподавательнице и продолжал так сидеть и после

сделанного ему замечания". Розбираючи „вину“ Литвиненкову й намагачися її помешнати, згадані представники кажуть:

„Наконец, последний проступок — музыкальная демонстрация на уроке французского языка — обсуждалась уже в Педагогическом Совете, причем постановлено было всем ученикам 5-го класса уменьшить отметку в поведении, а „сознавшимся“ наказание было значительно суровее: три в поведении и карцер на 24 часа“.

Тепер, певна річ, не можна встановити, чи брав Заливчий безпосередню участь у музичних вправах на французській лекції, чи тільки зазнав кари порядком колективної відповідальності. Подробиці про цю „демонстрацію“ нижче оповість товариш Заливчого в класі. Загалом перший рік гімназійного навчання скінчився швидко, і Заливчий навіть одержав „похвальный лист“, тобто нагороду 2-го ступеня.

Був 1910 рік.

Рік осиновим колом забитий в історію російської школи; ним почалася одна з найбрудніших сторінок „народного просвещения“ в царській Росії — доба найганебнішого міністра й невтомного придворного „оповідача веселих анекдот“ Кассо.

Його попередник Шварц підготував ґрунт. З трибуни Державної Думи Пуришкевич кинув російській учнівській молоді нечувано цинічні і фальшиві обвинувачення.

Міністр Шварц присиднався до реакційного депутата. Хвиля сходок, протестів пронеслася по університетах. Ухвалювали найрадикальніші як на той час резолюції.

Студенти харківського університету заявили: „Всі ті, хто об'єднався з Пуришкевичем у його ганебній справі, весь той порядок, що породжує й підтримує таких депутатів, таких міністрів, таку систему насильства та гніту, викликає в нас і, ми певні, в цілому громадянстві почуття огиди й бридкості... Відзначаючи, що нечисленна думська опозиція чесно виконала свій важкий обов'язок, ставши на оборону зневаженої честі російської молоді, ми вважаємо, що за теперішнього політичного затишшя надто потрібно піднести свій голос протесту“.

Шварца визнали за недосить твердого й рішучого, в його постаті хтось десь вишукував якісь тони лібералізму. І Шварца змінив Кассо, аж поки сам був повалений у кабінеті ресторану дяпасом студента, що мстився за матір „превосходительному“ бабіві.

Середня школа жила своїм життям, дрібнішим, більш „обивательським“; від політики вона була відгороджена ще більше, ніж університети та інститути. Одного морозного грудневого дня до всіх гімназій була надіслана пропозиція попечителя шкільної округи купувати рекомендовані від міністерства портрети відомого Івана Кронштадського, що їх виконав на шовку дворянин Блюменталь. За недовгий час перед тим попечитель повідомляв, що „законом не предусмотрено допущение лиц женского пола к преподаванию танцев“. Крім того, дозволяючи влаштовувати танці для учнів після вистави, він обмежував їх на 12-й годині ночі й дозволяв учням танцювати „отдельно от посторонней публики“.

Рівночасно газета „Современное Слово“ писала, що в пансіоні 1-ої гімназії годують погано, і навіть виникла спеціальна справа — „об угощении пансионеров пилавом с блестками“. Підчас іспитів гімназист образив інспектора дією, а все гімназійне життя в Харкові може ілюструвати дуже характерний лист попечителя Соколовського:

— „Когда я в субботу вечером возвращался домой из своей канцелярии, я отобрал около 10 папирсов у учеников различных учебных заведений, которые

гуляли, или вернее, толкались по Сумской улице со скоростью жирных гусей. Не подвергая критике бесполезность подобного спорта для молодых, сильных и бодрых людей. Но во всяком случае напоминаю моим юношам о том, что если они, кроме того, еще хотят отравиться табаком, то они могут этим заниматься в закрытых помещениях, а не связывать с этим грубое и крайне некрасивое нарушение правил, изданных исключительно для их пользы и в интересах их здоровья".

Цей лист — зразок епістолярних вправ Соколовського, одного з „терпимих“ взагалі попечителів передреволюційних часів. Для автора листа характерні „жирные гуси“, й „мои юноши“. З Соколовським, на відміну від інших, ніколи всеж можна було ладнати, надто якщо „злочини й провини“ не йшли далі від звичайних хлоп'ячих витівок.

Якщо до всього сказаного тут додати ще, що часом на стінах гімназії годині о 6 - й ранку з'являлися проклямації різних революційних угруповань, що їх старанно обдирали сторожі, і тому учням майже ніколи не траплялося їх бачити, то це буде й усе, про що треба згадати, пробуючи змалювати 1910 рік, коли Заливчий вперше потрапив до середньої школи в Харкові.

Старий казенний будинок з колонами стоїть, як і давніше — не зрушив ні на крок, не загруз у землю. Тільки нова, по-новому настроєна молодь сповнює його. І навряд щоб хтось із цієї молоді знав, що в старому будинку вчився А. Заливчий, що звідси він почав свої перші громадські та передреволюційні виступи. Молодий, переконаний, дужий. Чи не нагадати про це? Щоб пам'ять про Заливчого не згасала, щоб образ юнака - революціонера жив довіку.

Почався новий навчальний рік — 1911/12. Заливчий був тоді в 6 - й класі. Архівні матеріали за цей рік не дають нічого, що виходило б за межі норми; майже ніщо не порушувало зовнішнє життя гімназиста Заливчого. Можна лише відзначити, що його матеріальне становище, як і перше, лишалося скрутне й примусило клопотатися, щоб його прийняли до пансіону на державну стипендію. В журналі вихідних паперів на 1911 р. 8 жовтня записано 26 заяв від учнів гімназії; в усіх порушується клопотання про стипендію, і серед них за № 848 є заява Заливчого.

Перед тим, як подана була ця заява, ухвалена була така постановою Педагогічної Ради від 3 жовтня:

— **П о с т а н о в и л и:** уволить из числа учеников гимназии не внесших плату за право учения во 2-й половине 1911 г... 6 параллельного класса Заливчего Андрея".

Цією постановою було звільнено 133 чоловіка. Така була метода впливу на неакуратних платільників. Вони хоча й ходили на лекції, вчилися, але рівночасно їх вважали за звільнених. Так було і з Заливчим.

У квитанційно - касовій книзі на 1911 р. під номерами 516 і 130 (у сусідніх графах) ми бачимо корінець квитанції, яка свідчить, що від учня 6 - ої класи Заливчого Андрія прийнято за навчання в 2 - й половині 1911 року 27 крб. 50 коп.

На засіданні 21 грудня 1911 року Педагогічна Рада ухвалила знову прийняти невинного платника до гімназії, і його прізвище вже знаходимо в списку заново прийнятих „приходящих“ учнів, надісланому в лютому 1912 року при № 386 до Харківської Контрольної Палати, хоча що йно, для бюрократичного порядку, Контрольну Палату сповістили при № 384 від 18 лютого, що Заливчого звільнено з учнів I - ої гімназії в жовтні 1911 року.

Такий був канцелярський регламент. Пансіону Заливчий не побачив, і в новому журналі вхідних паперів на 1912 рік один з перших записів — від 12 січня, № 33, є заява Заливчого про звільнення від плати за навчання (мова йде про перше півріччя 1912 року). Цим разом прохачеві пощастило. 24 лютого засідала Педагогічна Рада, і в її журналі є така постанова:

— „2. Обсуждали. Поведение, прилежание, внимание, успехи, семейное и имущественное положение учеников, родители которых подали прошения об освобождении от взноса платы за право учения; на основании всех этих данных, а равно на основании сведений о служебном положении родителей

Постановили... 3) освободить в счет узаконенных 10% 6-го параллельного класса... Заливчего Андрея“.

Контрольну Палату про це сповістили 31 березня за № 610. Відповідь на запитання, як учився Заливчий у 6-й класі, знаходимо в двох місцях. У „деле“ — „Отчеты классных наставников за 1911 год“ бачимо, що „классный наставник“ А. Ключніків у своєму звіті в списку учнів класи по групі „а) успевающие ученики“ всі 4 чверті відзначає Заливчого. Врешті, вичерпливі відомості дає „Шаровая книга“ гімназії на 1911/12 навчальний рік. Слово дається їй, суворій, у рудий цим разом папці:

Четверти года	Поведение	Внимание	Прилежание	Закон Божий	Русский язык	Латинский язык	Греческий язык	Математика	Физика	История	Французск. язык	Немецкий язык	Число проп. уроков	Постановление Педагогического Совета
I.	5	5	5	3	—	5	4	4	5	4	—	—	4	
II.	5	4	4	4	3	5	5	4	5	5	3	4	10	
III.	5	5	5	5	4	5	4	5	5	5	4	4	2	
IV.	5	5	5	5	4	5	5	4	5	5	4	4	6	
Год шар	5	5	5	4	4	5	5	4	5	5	4	4	—	
Письмен. экз.	—	—	—	—	3	—	—	4	—	—	—	—	—	Переводится с наградой 2-й степени
Устн. экз.	—	—	—	—	5	4	5	—	—	—	—	4	—	
Общ. вывод	5	5	5	4	4	5	5	4	5	5	4	4	—	

Нам пощастило відшукати оригінал поданого на іспит твору, що за нього Заливчий дістав „3“, який зберігся в „Шаровій книжці“. Твір становить лише трохи більш як 2 сторінки лінованого паперу звичайного канцелярського формату. В творі автор зробив 2 помилки: замість „взяточничество“ він двічі говорить „взятничество“. Далі викладачі підкреслили й відзначили знаком запитання два місця: 1) „людей нового направления, основанного на рабском подражании...“ та 2) „последствия воспитания, которое давали иностранные кучера“... Нарешті, вислів „идеал хороших людей“ викладач Сурін підкреслив червоним атраментом і на березі рішуче написав „Стиль!“

На першій сторінці є два позначення й три підписи викладачів — членів іспитової комісії:

З (три) В. Сурин.
З К. Голубниченко.
З. Д. П.

Наводимо цілком твір А. Залівчого. В ньому може найцікавіше — це тема, що, на думку керівників російської школи, безперечно повинна була цікавити 1912 року українського підлітка. Заразом цей твір, немає сумніву, є найраніший з творів Залівчого, що збереглися досі. Він, зрозуміло, ні трохи не характерний для нього, але являє безсумнівний інтерес вже через те, що писаний всею рукою одного з основоположників української пролетарської літератури.

Ось цей твір:

„Экзаменационная работа по русскому языку ученика VI кл. 2 от. 3 а - ливчего Андрей.

15 мая 1912 года

С КАКИМИ НЕДОСТАТКАМИ РУССКОЙ ЖИЗНИ И КАК БОРОЛСЯ Д. И. ФОНВИЗИН В СВОИХ СОЧИНЕНИЯХ „БРИГАДИР“ И „НЕДОРОСЛЬ“

В русской жизни Екатерининского времени было много недостатков. Россия, преобразованная Петром Великим, не могла еще усвоить западно-европейской образованности. Многие русские люди придерживались старинны и не могли перенять нововведений. Другие старались во всем подражать иностранцам и особенно французам. Они презирали все родное.

В комедии „Бригадир“ Фонвизин, в лице бригадира, бригадириши и советника, осмеивает недостатки людей старого закала: грубость по отношению к слабым, безусловное повиновение главе семейства, скудость, взяточничество, ханжество. В противовес им он ставит людей нового направления, основанного на рабском подражании французам. Иванушка и советница презирают все русское, родное, сожалеют, что они — не французы. Здесь Фонвизин указывает на дурные последствия нового воспитания, которое давали иностранные кучера. Иванушка не понимает родителей, не дорожит ни своей, ни чужой честью. Идеальные лица комедии Софья и Добролюбов поставлены с целью показать идеал хороших людей.

В комедии „Недоросль“ Фонвизин осмеивает воспитание на старинный лад, состоящее в том, что заботятся только о телесном развитии ребенка, или, лучше сказать, чтобы ребенок больше ел и больше спал. Здесь он указывает и на следствие такого воспитания. В последнем акте, когда Просткова бросается обнимать сына со словами: „Один ты у меня, голубчик, остался“, Митрофанушка грубо отталкивает ее. Фонвизин восстает против грубого обращения помещиков с крестьянами. Он даже карикатурно изображает Скотинина, больше любящего свиней, чем крепостных людей. Простакову, кричащую на заболелую прислугу Палашку: „Ах она, бестия, лежит как будто благородная“.

Фонвизин осмеял невежество Простаковой и Скотинина, их отрицательный взгляд на образование, сочувствие старому невежественному времени, взяточничеству и страшной скудости. Он указал и на последствия дурного отношения к крепостным крестьянам. Имение Простаковой отдается под опеку.

Выставляя на сцену идеальные личности, Фонвизин хотел показать, какими должны быть люди и как они должны относиться к тому или другому явлению жизни. По его мнению, чтобы быть хорошими, люди должны соединять в себе все хорошее старого и нового времени“.

Почалася осінь 1912 року. А. Залівчий — учень VII - ої класи. Цей рік був невдалий. Залівчий робить провину, що за неї дістає кару за гімназіальними законами і матеріальний гніт кари почуває аж поки виходить з гімназії. Як і перше, вчиться він добре — не має жодної „трійки“, у загальному наслідку за рік дістає лише з двох дисциплін „4“ (одна — з російської мови; це характерно), з решти ж „5“, але за поведінку в першій чверті стоїть „4“ і, хоч у всіх дальших чвертях мав 5, річний наслідок — 4; в зв'язку з цим у „шарової книжк“

не відзначено, щоб він дістав нагороду, хоча, як можна гадати з успіхів, мав усі права на неї. Серед інших записів „Шаровой книги“ на 1912/13 навчальний рік звертає, увагу позначення „принят в V по экз.“; у попередніх книгах такого позначення немає. Кількістю пропущених лекцій VII класа в Заливчого також на першому місці: іншими роками свого навчання в гімназії він пропускав менше. Але чому він пропускав, яка хороба змусила його до цього — нам не відомо, бо ніяких пояснювальних записок не збереглося.

Ось повний запис „Шаровой книги“ при № 1912/13 навч. рік (папка фіялкова):

Четверти года	Поведение	Вывыание	Прилежане	Закон Божий	Русский язык	Философ. пропед.	Латинский язык	Греческ. язык	Законовед.	Математика	Физика	История	Французск. язык	Немецкий язык	Колч. проп. уроков	Постановле ние Педагогиче- ского Совета
I.	3	4	4	—	4	5	4	5	5	4	5	5	4	4	18	Допускается
II.	5	4	4	—	4	5	4	—	5	4	5	4	4	4	24	
III.	5	5	5	5	4	5	4	5	5	4	5	5	4	5	8	
IV.	5	4	4	5	4	5	5	5	5	4	—	5	4	4	8	
Год. шар	4	4	4	5	4	5	4	5	5	4	5	5	4	4	58	
Письмен.	—	—	—	—	4	—	—	—	—	5	—	—	4	—	—	Переводится
Устные	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	5	4	—	—	
Общ. вывод.	—	—	—	5	4	5	4	5	5	5	5	5	4	4	—	

Першу згадку про Заливчого, як учня 7-ої класи, в канцелярських книгах знаходимо 29 вересня в „Журнале входящих бумаг за 1912 год“ за № 826 записано: „Прошение А. Заливчего об освобождении от платы за учение“.

Випадково сталося, що того самого 29 вересня, як це видно з „Дела № 19 — о казеннокоштных воспитанниках и частных стипендиатах“ за 1912 рік, директор гімназії писав попечителів Харківської шкільної округи, за 1944 (збереглася копія, писана директорською рукою):

„Открылось 7 вакансий казеннокоштных воспитанников. Кроме того, за выбытием, по прошению родителей, из пансиона и из числа учеников гимназии Костачева Николая освободилась стипендия Алымова. Педагогический Совет гимназии в заседаниях 31 августа и 20 сентября с. г., рассмотрев список стипендиатов и поданные заявления, не признал возможным ходатайствовать о назначении стипендий ни одному из внесенных в список кандидатов“

і звернувся до попечителя з проханням залічити „казеннокоштными“ вихованцями пансіону інших учнів, „которые при отличном поведении выделяются прилежанием и способностями“, і далі —

„Стипендиатом имени Алымова, на содержание которого в пансионе гимназии требуется приплата к получаемому на капитал дохода 276 р. 74 к. в размере 83 р. 26 к. в год, Педагогический Совет постановил просить разрешения вашего превосходительства зачислить ученика VII класса Заливчего Андрея (далі йде на окремому аркуші), родившегося 14 октября 1892 года,

православного вероисповедання, сына казака Полтавской губернии. Поступив в августе 1910 года по экзамену в V класс гимназии, Заливчий переходил в следующие старшие классы с наградой 2-й степени. Отец его чернорабочий, занимается поденной работой, не имеет решительно никаких средств. Ученик Заливчий получает ежемесячно небольшую сумму от одного лица, которое заметило его выдающиеся способности и пожелало дать ему образование, но это вообще носит только временный характер. Два старших брата его и сестра не получили никакого образования“.

До цього паперу додано „Срочные ведомости об успехах и поведении за истекший 1911/12 учебный год“.

Наведений витяг з офіційного документа тим цікавий, що певною мірою висвітлює сімейний стан А. Заливчого. Тут доречі запитати, чи були зроблені спроби відшукати братів та сестру Заливчого й допомогти їм, з пам'яті до брата - революціонера, що загинув у боротьбі за краще життя? І якщо таких спроб не було, то чи не знайдеться тепер літературна організація, що існує на підвалинах, які заклали Заливчий, Блакитний, Михайличенко та інші, що взялася б це зробити? І заразом треба в рідному селі Заливчого створити культурне вогнище, зв'язавши його з іменем письменника, що прийшов у літературу від бідняцьких мас українського селянства, і не тільки прийшов, а і створив пролетарську літературу, нерозривно зв'язану з Жовтневою революцією.

Не чекаючи на відповідь від попечителя, педагогічна Рада на засіданні 12 жовтня 1912 року розглянула заяву Заливчого, подану 29 вересня, і з тих самих мотивів, що і першого півріччя, ухвалила звільнити від плати за навчання „в счет узаконенных 10%... 7-го класса... Заливчего Андрея“, про що було повідомлено до Харківської Контрольної Палати 12-го лютого 1913 року під № 270. В „Алфавитном списке воспитанников пансиона и приходящих учеников харьковской I гимназии на 1 января 1912 года“, доданому до квитанційно-касової книги на 1912 рік, під № 117 є прізвище Заливчого Андрія з позначенням олівцем: „осв.“ з правого й лівого боку.

З виплатою ж стипендії сталася катастрофа. Трапилася вона 20 жовтня; про неї докладно розповідає вміщене в сіру папку „Дело № 79 Первой Харьковской Гимназии о поступке учеников гимназии Заливчего и Штермана“.

Началось 1912 года“.

В „діло“ вшито: 1) Чернетку доповіді попечителю, писану рукою директора Порошина на 8 чвертках дрібним письмом й 2) попечителеву відповідь.

Директорова доповідь:

Министерство Народного
Просвещения
Харьковский Учебный Округ
Директора Первой Харьковской
Гимназии
30 окт. 1912 года
№ 2125
г. Харьков

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
ГОСПОДИНУ ПОПЕЧИТЕЛЮ ХАРЬ-
КОВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА

О ПРОСТУПКЕ УЧЕНИКОВ
ШТЕРМАНА И ЗАЛИВЧЕГО

20 октября с. г. преподаватель за-
поведения Харьковской I гимназии то-
варिश прокурора Харьковского окруж-
ного суда статский советник Антон Пет-
рович Хоецкий на большой перемене в виду окончания первой четверти
учебного года спрашивал по своему предмету тех учеников, которых он не успел
спросить на своих уроках. В числе неспрошенных и приглашенных отвечать

Штерман — сын сравнительно зажиточных родителей. Избалованный матерью, он выше всего ставит свои личные желания и удовольствия. Пока гимназистам не возбранялось носить прически, он всегда являлся в гимназию зачесанным, часто его можно видеть раз'езжающим на парных извозчиках. Он интересный кавалер, посвящающий большую часть свободного от классов занятий времени ухаживанию за барышнями. Средний по успехам он не безупречен и по поведению: в его кондукте содержится указание и на самовольный пропуск уроков и на грубость. Особенно неприятно действовало на членов педагогического совета стремление Штермана во что бы то ни стало выгородить себя в последнем инциденте и всю вину свалить на Заливчю. Во всех его объяснениях не проявилось и намека на признание недопустимости поступков, подобных содеянному им. Он склонен, как впрочем и его мать, рассматривать все это, как обычную ученическую шалость.

Прежде, чем было приступлено к баллотировке, г. Председатель родительского комитета гимназии П. П. Добросельский предложил рассматривать проступок Штермана и Заливчю не как подлог, а как простое нарушение доверия преподавателя, вроде списывания работы у товарища, ответа урока по книге и т. п.

На баллотировку мною было поставлено 2 вопроса: 1) признают ли члены Совета возможным дальнейшее пребывание в гимназии Штермана и Заливчю и 2) если признают, то какую меру взыскания полагают применить к тому и другому. Члены совета, ввиду выяснившегося различного отношения присутствовавших к виновным, просили меня поставить эти вопросы отдельно по отношению к Штерману и отдельно по отношению к Заливчю. Это желание членов Совета мною было исполнено.

Результаты баллотировки получились следующие: 1) по отношению к Штерману: 5 членов Совета (я, инспектор, В. А. Янкович, К. А. Голубищенко и В. В. Попов) высказались за увольнение его из гимназии по п. 17 § 11 правил о взысканиях и 10 членов (П. П. Добросельский, В. И. Ястремский, М. А. Маслов, А. К. Ключников, П. С. Шандыри, В. В. Суриц, В. М. Сумская, Я. Г. Хомаер, Р. Д. Пономарев, А. П. Хоецкий) на оставлении его в гимназии, причем П. П. Добросельский признавал возможным ограничиться только уменьшением отметки в поведении, не объявляя ему выговора от Совета, на чем настаивали остальные члены Совета, высказавшиеся за оставление Штермана в гимназии; 2) по отношению к Заливчю: все члены Совета высказались за оставление в гимназии, по 5 членов (я, инспектор, А. П. Хоецкий, А. А. Ключников и М. А. Маслов) с применением к нему последней перед увольнением из гимназии меры взыскания (выговор от Совета) и 10 членов (П. П. Добросельский, В. И. Ястремский, В. А. Янкович, К. А. Голубищенко, В. В. Попов, В. В. Суриц, П. С. Шандыри, Я. Г. Хомаер, В. М. Сумская и Р. Н. Пономарев) с уменьшением лишь отметки по поведению.

Таким образом большинством голосов постановлено: 1) Объявить выговор от Совета ученику Штерману и 2) уменьшить Заливчю до 3 отметку по поведению за 1 четверть текущего учебного года.

С этим постановлением Совета я не согласился, так как признаю необходимым резко отметить отрицательное отношение к подобного рода поступкам и показать ученикам, что есть разница между мошенничеством и просто ученической шалостью, нередко влекущую за собою также понижение до „3“ отметки по поведению.

О вышеизложенном на основании § 75 устава гимназий иprogимназий ведомства Министерства Народного Просвещения 30 июля 1871 г. имею честь почтительнейше представить на благоусмотрение Вашего Превосходительства.

При этом считаю долгом присовокупить, что во избежание повторения подобных прискорбных проступков я просил г. преподавателя законоведения удостовериться в познании учеников лишь в моем присутствии или присутствии инспектора или классного наставника.

Директор (підпис)“

Наведена доповідь така проречиста сама від себе, що ніяких коментарів не потрібує.

Вважасмо за доцільне зазнайомити з „успіхами“ Сергія Штермана за 1 четверть поведінки — 3, увага — 3, пильність — 2, російська мова — 3, філософська пропедевтика — 2, латинська мова — 3, математика — 3, фізика — 2, історія — 2, французька мова — 3, німецька — 2, пропущено лекцій 75. Директор Порошин був дуже лагідний, коли визнавав Штермана за „середнього по успіхам“.

За два дні, тобто 2 листопада, директор знову писав попечителіві округи за № 2141:

„Имею честь почитательнейше просить Ваше Превосходительство оставить без последствий мое представление от 29 сентября с. г. за № 1944 в той его части, где содержится ходатайство о назначении стипендии Алимову ученику 7 класса Харьковской I гимназии Заливчому, т. к. 20 истекшего октября он позволил себе отвечать по законоведению за своего товарища Штернмана. При этом считаю долгом удостоверить, что о поступке учеников Заливчего и Штернмана я имел честь донести Вашему Превосходительству от 30 истекшего октября за № 2125“.

Цей папір мав назву: „Об исключении из числа кандидатов на стипендию им. Алимова Заливчего“.

Попечитель відповів 5 листопада за № 28451, затвердивши багатьох кандидатів, і напевне, писав щось про Заливчего (відповіді цієї не знайдено), бо 7 грудня в папері на попечителів ім'я за № 2505 (збереглася чернетка) директор, подаючи двох кандидатів на „казенно-коштные“ та на стипендію ім. Алимова, згадує: „..... и предлагаете..... избрать и лучших по успеху и поведению, чем Заливчий“ (від слів „и лучших“ закреслено). Врешті 15 листопада до гімназії надійшла відповідь попечителя на довге директорове повідомлення за „простоупок“ Заливчого. 12 листопада № 29353 попечитель Соколовський писав:

„Вследствие представления от 30-го октября с. г. за № 2125 уведомляю Ваше высочордие, что с моей стороны не встречается препятствий к оставлению в числе вверенной Вам гимназии учеников Штернмана и Заливчего с понижением им отметки по поведению“.

І кінцевий акорд — 20 листопада подав до відставки Хоецький, „в виду изменившихся условий моей службы по судебному ведомству“.

Справжня ж причина відставки полягала в змальованих тут подіях. Товариш прокурора скомпромітував себе і мусів піти. Справедливість вимагає сказати, що випадки, подібні до „дровини“ Заливчого, були звичайним явищем у практиці викладачів законодавства, що ніколи не знали своїх учнів і не вміли їх зацікавити своєю дисципліною. Заливчий став жертвою випадку, бо й перед тим і після того, можна напевне сказати, у всіх гімназіях існував звичай з законодавства відповідати одному за кількох. Заливчому тут не пощастило. Винний був не він — винна система.

В осені 1912 року Заливчому довелося клопотатися про відсторонення військової служби. Щоб не повертатися більше до цього моменту, ми прослідкуємо цілу історію цієї справи до кінця, трохи порушивши хронологічний порядок свого викладу.

В „Журнале исходящих бумаг на 1912 год“ за № 2035 від 15/20 жовтня ми знаходимо запис: „Удостоверение А. Заливчому для представления в Опольнянское городское по воинской повинности присутствие об отсрочке“. В графі „Расписка в получении бумаг“ проти цього запису стоїть власноручний підпис: „А. Заливчий“. Текст посвідчення (друкований бланк) був такий:

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Дано сие Заливчому Андрею для представления в Опольнянское городское по воинской повинности присутствие в том, что он в настоящее время состоит в числе учеников VII класса Харьковской первой гимназии и желает продолжать учение.

В чем подписан и приложением казенной печати удостоверяется.
Г. Харьков. Октября 15 дня 1912 года.

Директор Харьковской Первой Гимназии И. Порошин
Письмоводитель — Я. Карташевский.

Печать

Далі до 1914 року ніяких згадок про Заливчого в зв'язку з військовою службою в гімназіяльних книгах немає, але в „журналі виходящих бумаг на 1914 год“ знаходимо 5-го лютого запис під № 239: „Удостоверение А. Заливчому для представления в Зеньковское уездное по воинской повинности присутствие об отсрочке“. Знову поруч стоїть власноручний підпис „А. Заливчий“.

Чому цим разом посвідка була видана на ім'я Зіньківського „присутствия“ замість Опішнянського — не знаємо. Ясно лише, що якісь формальності не були дотримані, бо в „Журналі виходящих бумаг на 1914 г. 20 березня за № 257 є запис: „Зеньковского уездного по воинской повинности присутствие от 15 марта с. г. за № 956, с препровождением прошения ученика Заливчого для направления ходатайства в порядке, указанном в циркуляре Министерства Народного Просвещения“.

Треба гадати, що виникли якісь суперечки з приводу віку Заливчого, бо він був старший за своїх однокласників, і тут треба було дотримати інших формальностей. Такі міркування стверджуються тим, що 14 квітня 1914 р. за № 297, на ім'я директора гімназії надійшло „прошение Заливчого Андрея о возбуждении ходатайства о разрешении поступить ему на службу вольноопределяющимся в период с 15 до 31 декабря 1914 года“. І вже 17 квітня за № 635, гімназія писала „в Зеньковское уездное по воинской повинности присутствие об удовлетворении просьбы ученика VIII класса Заливчого Андрея о разрешении ему поступления на военную службу вольноопределяющимся до 15 декабря 1914 г.“.

Проте, справа, напевне, посувалася не так легко, як гадалося, бо 5 червня за № 902 знаходимо запис паперу, надісланого від Попечителя Харківської Шкільної Округи „об исходатайствовании отсрочки отбывания воинской повинности оканчивающим курс гимназии А. Заливчому и Г. Черомскому“. Того самого 5 червня за № 903, надіслано папір „в Зеньковское уездное по воинской повинности присутствие с сообщением, что возбуждено ходатайство об отсрочке оканчивающему в 1914 г. курс гимназии А. Заливчому отбывания воинской повинности на срок 15 — 30 декабря“.

І, врешті, є ще два записи. 8 липня, за № 1206 видано „удостоверение А. Заливчому в том, что свидетельство о явке его к исполнению воинской повинности отослано в управление Харьковского учебного округа“. Поруч стоїть розписка „А. Заливчий“.

13 липня за № 1044, повідомлялося „в Зеньковское уездное по воинской повинности присутствие о разрешении А. Заливчому поступить в войска вольноопределяющимся в период с 15 по 31 декабря 1914 года“. Це — остання згадка в гімназіяльних книгах про Заливчого, зроблена вже за місяць після того, як він скінчив середню школу. Отже всі формальності були виконані.

Тепер повернімося знову до учня VII класу, що його ми ненадовго були залишили. Доводиться починати з матеріального становища.

В „Журналі виходящих бумаг“ на 1913 год“ за № 36 бачимо запис 16 січня: „прошение И. Заливчого от 11 января с. г. об освобождении сына его Андрея от платы за право учения“.

Цей запис цікавий тим, що містить єдину згадку про батька Заливчого в офіційних заявах на ім'я директора гімназії. Чому тут фігурує батько, а не подає заяву сам А. Заливчий, з'ясувати не пощастило, бо в архівному матеріалі не знайшлося й оригіналу заяви І. Заливчого.

Питання про звільнення від плати обмірковувано на засіданні Педагогічної Ради 5 березня. 30 квітня в гімназії був одержаний від попечителя шкільної округи папір від 27 квітня, за № 8746 про те, що „господин попечитель Харьковского учебного округа по вопросу об освобождении от платы за право учения ученика 7 класса А. Заливчего согласился с мнением меньшинства педагогического совета, высказанным в заседании 5 марта“.

Якщо цей запис розшифрувати, то він означатиме, що більшість членів педагогічної ради висловлюється за звільнення від плати, меншість же, серед неї директор та інспектор гімназії — проти. Ідучи за адміністративними традиціями, попечитель погодився з меншістю і Заливчого від плати не звільнили. Наш здогад стверджує квитанційно-касова книга на 1913 рік: останню квитанцію за перше півріччя видано „ученику 7 класса А. Заливчему“ за № 233/105, в приєм от него 27 руб. 50 коп.“

Інакше кажучи, в наслідок відповіді з законознавства замість Штермана Заливчий не тільки не одержав стипендії, але його ще й не звільнили від плати за навчання. Звідки Заливчий узяв ці 27 руб. 50 коп. — чи дав їх йому Рубінштайн, чи зібрав він їх якоюсь посиленою роботою, чи допоміг йому ще хтонебудь — тепер не можна з'ясувати. В кожному разі Касовського режиму Заливчий зазнав цілком.

У травні були перехідові іспити. Зберігся твір А. Заливчого з російської мови, що за нього він дістав 4. Через шасливу нагоду збереглася й чорнетка роботи, що з неї видно, як виправляв Заливчий своє писання коли начисто переписував його.

Поправки викладача Суріна зводяться ось на що: знищено дві зайві коми, викреслено одне слово, відзначено один хибний перенос, поставлено пропущене „с“ і додано „XVI ст.“. У фразі „с женой Будьба поводится как с рабницей“ слово „поводится“ підкреслено червоним атраментом і на берегах написано: „Стиль“. Цікаво, що виправляючи в наголовку слово „экзаменная“ работа, на „экзаменационная“, викладач Сурін, спеціаліст у російській мові, сам робить помилку й пише: „экзаминационная“.

Твір Заливчого має розмір $2\frac{1}{2}$ стор. лінованого паперу канцелярського формату. Наприкінці є бали й підписи членів іспитової комісії:

- 4 (четыре) В. Сурин
- 4. П. Ильин
- 4. К. Голубниченко

Наведемо найістотніші відмінні між чорнеткою й переписаним начисто. У першій сказано: „главным образом в лице Тараса Бульбы и его сыновей Гоголь изобразил малороссийское казачество“; в біловому немає слова „малороссийский“, що для Заливчого було неприйнятне. Кінець чорнетки — „Главными чертами жизни украинского казачества являются: свобода, патриотизм, уважение религии и товарищество (— тут таки викреслено „ненависть к другим народностям“ —), но рядом с такими прекрасными чертами уживаются (— закреслено „существуют“) пьянство, грубость и ненависть к иноверцам“; кінець білової „Главными чертами жизни украинского казачества являются: свобода, патриотизм, уважение к религии и товарищество; но рядом с такими прекрасными чертами пьянство, грубость и ненависть к иноверцам занимают видное место“.

В тексті чорнетки є, крім того, низка дрібних поправок та надписок, що з них видно, як працювала підчас гарячкового напруження перед іспитами авторова думка.

Ось текст твору:

Экзаменная работа по русскому языку
ученика 7-го класса Заливчегго Андрея

Беловая

ЖИЗНЬ КАЗАЧЕСТВА ПО ПОВЕСТИ ГОГОЛЯ „ТАРАС БУЛЬБА“

Одним из лучших произведений Николая Васильевича Гоголя является историческая повесть „Тарас Бульба“. Хотя лица, выведенные в этой повести, неизвестны истории, однако, она вполне заслуживает названия исторической, так как в ней с исторической верностью воспроизведены дух, нравы и обычаи украинского казачества 17-го столетия. Самым интересным в повести и является это описание казацкой жизни, быта, нравов и обычаев.

Главным образом в лице Тараса Бульбы и его сыновей Гоголь изобразил казачество с его беспокойною, воинственною, суровую жизнью. Он показал нам, каковы казаки дома, в Сечи, показал тогдашних казаков в походах и на войне.

Тарас Бульба — закаленный войнами и походами казак. Дома ему не сидится, особенно, по приезду бравых, здоровых сыновей, на которых он смотрит, как на добрых воинов, защитников веры и родины. Первая встреча его с сыновьями ознаменовывается кулачным боем с Остапом. Тарас хвалит сына за силу и удаль. „Так всякого колоты, сынку, как меня тузил“, говорит он, испытав, „что за человек силы в кулаке“. С женой Бульба поводится, как с рабыней: никогда ни в чем не спрашивает ее совета, грубо делает ей приказания, оскорбляет материнские чувства, а напившись, „горелки“, бросает в несчастную горшки и миски.

Главной школой для молодых казаков Бульба считает Запорожскую Сечь, куда едет со своими сыновьями на другой день после приезда их из бурсы. Вся Сечь находилась у порогов Днепра, и на острове Хортице. Она по управлению разделялась на курени, представляющие собой „отдельные республики“. Во главе куреня стоял избранный казаками куренной атаман, на руках которого находились оружие и сестные припасы. Все запорожские казаки подчинялись выбранному на казацкой „раде“ кошевому атаману, который на войне имел право жизни и смерти над своими казаками. Но в мирное время в Сечи царил полная анархия; казаки гуляли и бражничали, пока не выходило награбленное на войне. По обычаям запорожцев строго наказывались такие преступления: кража, неплата долга и убийство товарища. Казаки не могли долго сидеть на своем острове: они ходили походами на татар, турок, а иногда и поляков. Они ненавидели иноверцев. По их мнению „и Бог и святое писание велит бить басурманов“. Патриотическое чувство — это главная черта в характере казаков. Тарас, когда мать благословляет сыновей, говорит: „благословляй их на защиту веры и родины, а если кто изменит, то пусть пропадет, как собака“. После измены младшего своего сына, Андрия, он лично убивает его. Зато за казнь Остапа попавшего в плен к полякам, он немилосердно мстит. Чувство товарищества тоже сильно было развито в казаках. Бульба, будучи уже привязанным над костром, на котором собирались его жечь, заботится о своих казаках, уваживая тропинку, по которой можно было спастись от преследования поляков. На войне казаки отличаются храбростью; но часто страсть к водке приводит их к беде.

Главными чертами жизни украинского казачества являются: свобода, патриотизм, уважение к религии и товарищество, но рядом с такими прекрасными чертами в пьянство, грубость и ненависть к иноверцам занимают видное место“.

Іспити скінчилися. Заливчий переходить до VIII класу, але „привина“ 1-ої чертї тяжить над ним і він не одержує нагороди.

Отже, 1913/14 року А. Заливчий у VIII класі. Матеріал „Шарової книги“ за цей рік свідчить, що Заливчий вчесья блискуче — в річному наслідку він з усіх дисциплін має 5.

Наводимо цілий запис:

Четверти года	Поведен.	Вивчанне	Прилежан.	Зак. Бог.	Русск. яз.	Латин. яз.	Німецьк. яз.	Франц. яз.	Математ.	Фізика	Історія	Географ. математ.	Фил. проп.	Законод.	Число про- пуск. урок.
I.	5	5	5	5	4	5	4	4	4	5	5	5	5	5	9
II.	5	5	5	5	4	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5
III.	5	5	5	5	5	4	5	5	5	5	5	5	5	5	3
IV.	—	—	—	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Год. шар.	—	—	—	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	—

Успіхи А. Заливчого стверджує й звіт „класного наставника“ В. Суріна за 1913/14 навчальний рік, де Заливчого залічено до „успевающих“ учнів.

Як стояла справа з платою за навчання за 2 - е півріччя 1913 р. — з'ясувати не пощастило. В січні ж 1914 р. „журнал входящих бумаг“ за № 98 відзначає, що 27 січня надійшла заява про звільнення Заливчого від плати. Цим разом ухвала педагогічної ради, що засідала 4 лютого, була на користь Заливчому, бо Харківську Контрольну Палату 22 березня за № 557 повідомлялося, що „был освобожден от платы за право учения во второй половине 1913/14 учебного года в числе недостаточных воспитанников, в счет узаконенных 10% 8 класса Заливчий Андрей“. Рівночасно в „списке учеников“ на 1 січня 1914 р., поданому до квітанняйно - касової книги за 1914 р. за № 112 відзначено Заливчого Андрія з позначенням синім олівцем „осв. „ок“. — „освобожден, окончил“.

„I. Обсуждали итоги письменных и устных испытаний зрелости для учеников 8-го класса Харьковской I - й гимназии и решали вопрос о выдаче экзаменовавшимся аттестатов и о невыдаче таковых.“

Постановили: выдать аттестаты зрелости следующим ученикам гимназии:

20) Заливчому Андрею.

Щоб скінчити змальовувати скрутне матеріальне становище А. Заливчого, наведемо останній запис цього порядку. У вхідному журналі за № 494 читаємо: „Прощение Заливчого о выдаче ему единовременного пособия для нужд, связанных с окончанием гимназии“. Всього таких заяв було подано 8. Є підстави гадати, що це прохання було задоволене, бо звичайно такі заяви подавали, коли заздалегідь було відомо, що подавцям їх не відмовлять.

7 червня відбулося засідання педагогічної ради, присвячене підсумкам випускних іспитів, що скінчилися.

Контрольну Палату сповістили про це 30 січня 1915 року за № 192, отже бюрократичний віз тягся 8 місяців.

Останній акорд на сторінках „Журнала исходящих бумаг“ за 1914 р. — 8 червня напис через сторінку:

„Аттестат зрелости.“

965. А. Заливчого.

В графі розписок стоїть власноручний підпис „Заливчий“, цим разом без звичайного „А“. Цілий підпис виглядає трохи інакше — не знаємо, чи підписував він стоячи, чи хвилювався, але тільки підпис не подібний до звичайного.

А. Заливчий дістав золотий медаль.

На цьому кінчить офіційний матеріал про гімназіяльні роки найвизначнішого українського революціонера.

Лишилося ще кілька слів. Вони належать однокласникам Заливчого — т.т. Алимову, Золотих, Мартінову та Фаворову. В їхніх спогадах постає яскрава суцільна постать, що зуміла в чужій обстанові не тільки зберегти себе, а й повести за собою інших. Бо Заливчий зумів не тільки вчитися, а й учити, кликати за собою вперед, до соціалізму.

Говорить лікар Фаворов.

— „Найяскравіше в споминах про Заливчого — це його палка промова 1 березня (не пам'ятаю тільки в котрій класі це було) перед панахидою по Александрові II. Заливчий вийшов на кафедру й розвінчав Олександра, що пістет до нього в нас всіма способами силкувалися викликати. Велику частину промови він присвятив становищу українського селянства. Говорив Заливчий українською мовою, піднесено, з слізьми. Щоправда, половину ми не зрозуміли, бо мову знали погано, але були захоплені щирістю та переконаністю промовця й відповідали йому одностайними оплесками.

Російською мовою Заливчий завжди говорив з акцентом. У нього вже за гімназіяльні роки був помітний потяг до української літератури. Завжди можна було бачити в нього українські книжки.

Заливчий був найкращим товаришем, добре знав мови, математику, завжди охоче допомагав іншим, писав для слабших твори, перекладав тощо. Пригода з Штерманом — просто невдача, бо такі заміни робили дуже часто.

Жив Заливчий на приватній квартирі, дуже скромно, мав невеликі лекції, на вакації виїздив з Харкова, але куди — не знаю. Досить стриманий, він всеж інколи казав, що в майбутнім хотів би стати вчителем на селі. Ми почували тоді, що Заливчий має своє, якесь особливе життя. Він безперечно був близький із тогочасними студентськими організаціями“.

Говорить лікар Золотих.

— „Про Заливчого пам'ятаю лише добре. Середній на зріст, з трохи широким носом, темний шатен, темні з зеленим відтінком очі. Був трохи нерухливий — позначався сільський відбиток; важко було його витягти кудись, але хутко розворушувався.

Мешкав Заливчий на Михайлівській вулиці, не доходячи чотирьох будинків до Кінного майдану, в однокласника Паневського — поляка (тепер виїхав до Польщі). Паневський розповідав, що Заливчий живе у великій скруті й хотів би перейти до пансіону.

Як Заливчий потрапив до гімназії — про це ми знали мало. Знали, що він вчився спершу на селі, що вчителька давала книжки, потім вирішив йому допомагати маленький поміщик з Миських Млинів Рубінштайн. Сам він про нього нічого не говорив. Заливчий розповідав, що в Млинах мешкають його батько та матір. Інколи він їздив туди.

Українською літературою Заливчий цікавився найбільше. Крім того, ми знали, що він кудись ходить вчитися української мови й має намір вступити до історично-філологічного факультету.

Товариш він був дуже добрий. Сидів він, пам'ятаю, попереду мене. Завжди можна було штовхнути його в спину й дістати потрібну відповідь на запитання. Пригода з Штериманом вплинула на нього дуже важко. Пам'ятаю, від директора Заливчий повернувся з сльозами на очах — адже хотілося скінчити гімназію, а тут загрожувало звільнення.

„Музична демонстрація“, що за участь у ній він у 5-й класі дістав 4 за поведінку, мала за причину зарозумілість вчительки французької мови Сумської. Вирішили влаштувати бенефіс, застроївши для цього в лави пера. На лекції заграли. Щоправда, мелодії здобути не пощастило, але дзвін вийшов страшенний. Допитували нас тоді кожного окремо, але ніхто нікого не бачив, і відповідали всі колективно“.

Говорить контролер Окрфінвідділу Мартінов.

— „Останнього року Заливчий мешкав разом із нашим однокласником Білоцерківським, що на нього мав великий вплив, на Кінному майдані, в останньому будинку перед Кінним базаром, з лівого боку, якщо йти з Старо - Московської. На цій квартирі їх обох і заарештували.“

Матеріально Заливчому було скрутно. Обмундирування йому давали з гімназійного пансіону; там таки одержував він і обід (обіди для бідних учнів були влаштовані при пансіоні приватно коштами „родительского комитета“).

Заливчий жив ідеєю національного відродження. Пам'ятаю його промову на один Шевченківський день. Підчас перерви зачинили двері; на кафедру зійшов Заливчий і кілька хвилин говорив нам про Шевченка й Україну. Товариш, що стояв біля дверей, сигналізував небезпеку. Ледве Заливчий встиг залишити кафедру, як до класу ввійшов директор Порошин.

— „Что здесь происходит?“

У відповідь мовчанка. Всі схвилювані. Заливчий не встиг дійти до свого місця, і директор його помітив. Після цього Заливчого позбавили скарбового обмундирування й несплатних обідів. Йому стало ще важче жити. Що Заливчий зв'язаний з якимись революційними організаціями — про це ми не мали сумніву. Друзі його були поза стінами гімназії, але ми не знали де, бо він був дуже стриманий.

Я не припускаю, щоб Заливчий міг плакати в зв'язку з Штермановою пригодою — адже він був дуже стриманий і цілком дорослий“.

Говорить Зав. 30-ої трудової школи в Харкові Алімов.

— „Ім'я Заливчого викликає найкращі почуття. Дуже добре пам'ятаю його, рівного, витриманого, без пустощів, трохи зігненого, з добрим обличчям і завжди з книжками під руками. Він був зв'язаний з книгозбірнею і крім того у відомім гуртку Алчевської вивчав українську мову та літературу. Хоч читав він і писане російською мовою, але частіше доводилося бачити його з українською книжкою. Він приносив з собою „Кобзаря“ й давав охочим читати додому.“

В VIII класі Заливчий сидів на останній лаві вдвох з Білоцерківським. Заливчого ніколи не було чути — він завжди читав, коли можна було не слухати лекції. Заливчого ми мали за українця і завжди звали його „Андрій“, а не „Андрей“.

Російською мовою він говорив, добираючи слів, з дуже помітною українською вимовою.

Саме з цієї вимови його й пізнав дуже короткозорий Хоєцький.

Працював Заливчий дуже багато. Це був один з найсерйозніших гімназистів. Головне, він працював над собою. Його постійна серйоз-

ність примушувала й товаришів ставитися до нього інакше, серйозніше, ніж до інших.

Між іншим, Заливчий у VІІ класі перекладав Горація на українську мову. Пам'ятаю, коли він подав свій переклад викладачеві М. О. Маслоу, той звернув увагу на слово „глек“, що ним Заливчий переклав відповідне латинське слово.

Промову про Шевченка, що про неї згадує т. Мартинов, Заливчий виголосив у VІІІ класі. Ці дитячі збори, що так сумно скінчилися для промовця, були влаштовані з ініціативи Заливчого, що говорив українською мовою. Тоді ж ми — в державній гімназії — вшанували Шевченкову пам'ять, вставши.

8 червня 1914 року, коли ми одержували атестати, Заливчий від імені учнів виголосив офіційну промову; в ній він згадував роки, перебути в гімназії, відзначав роботу вчителів. Говорив про життєві шляхи, але не конкретизував їх.

Вступив Заливчий на юридичний факультет харківського університету. Вчився він і тут відмінно. Приміром, переходячи з 1-го курсу до 2-го, він склав усі іспити. Це дуже рідко траплялося.

В пам'яті зберігся виступ А. Заливчого на студентській сході. За два місяці після оголошення війни поширилися чутки про призов студентів до війська. „Союзники“ влаштували маніфестацію з прапорами, царськими портретами та іншими атрибутами. Архірей правив молебінь. Другого дня в юридичному корпусі відбулася загальностудентська сходка. Промовці ганьбили учасників маніфестації. Збори набрали бурхливого характеру.

Виступив А. Заливчий. Він просто тремтів з гніву.

— Кого ви носили? Ви носили Миколаїв портрет. Цей портрет треба було бити, топтати ногами. Сором, ганьба студентству.

І Заливчий топтав ногами на катедрі ненависний портрет. Це був найгнівніший, найгостріший виступ.

Підчас промови Заливчого помітили студента - союзника, що записував слова промови. Його вилаяли „подлецом“ і дали йому ляпаса. Він утік. Викликали поліцію. В наслідок страйк і студентська демонстрація з вимогами призову до армії поліції та жандармів.

Наш матеріал про А. Заливчого на цьому кінчиться. Ми не робимо ніяких висновків. Це обов'язок істориків літератури. Ми ретельно переглянули архівний матеріал щодо гімназійного періоду життя Заливчого й знайдемо подаємо до уваги літературознавцям.

Ми дозволяємо собі висловити два побажання:

1. Матеріал, що його ми знайшли, треба виїняти з сховищ Харківського Красового Історичного архіву й передати його до видання якоїсь літературної організації, напр., „Будинку імені В. Блакитного“¹⁾.

2. Треба в архіві юридичного факультету харківського університету, що зберігся, знайти „дело студента А. Заливчого“. В ньому безперечно можна буде знайти низку найцікавіших даних, що по новому висвітлюють студентські роки Заливчого. І, врешті, треба відшукати „дела“ Заливчого, що їх провадила харківська губерніяльна жандармська управа та харківське „охранное отделение“. Заливчого заарештували в Харкові, отже такі справи тут були.

Ми вважаємо, що виконали свій обов'язок якщо знайдуться товариші, що захочуть роботою про А. Заливчого збагатити історію української літератури.

¹⁾ Найкраще — Інститутові Шевченкознавства. (Ред.).

Е. КАССІЛЬ

Сучасна польська повість

Культурне життя в Польщі здавна виказувало певні специфічні властивості, що без уваги до них цілий ряд сучасних літературних явищ тяжко зрозуміти. Основний факт — помітна до останнього часу культурна перевага елементів шляхетських над суто — буржуазними, що не раз виявляється в формах цілком несподіваних. Розмірна слабкість польської буржуазії в порівнанні з шляхтою, брак у той буржуазії культурних традицій виразно відбилися на характері літератури. Звідсіль літературне значення шляхетського „двора“, до якого навіть письменники, що мають репутацію радикальних, примірювали всі проблеми. Тісно був зв'язаний з тим брак сталого культурного центру. Найдужча літературна течія Польщі в XIX віці — романтизм — вийшов великою мірою з так званих „східних кресів“, тобто з земель литовських, білоруських і українських, де польська шляхта експлуатувала маси національно чужого селянства. Звідсіль вийшли найвизначніші поети Міцкевич, Словацький, що досі мають великий вплив, характеристично, прим., що Міцкевич, найбільший польський поет, не тільки що не був ніколи в столиці краю, Варшаві, але майже зовсім не знав етнографічної Польщі. Брак сталого літературного центру можна зауважити і пізніше — ще на початку XX в. Краків з цього погляду успішно конкурує з Варшавою, що свою роль літературної метрополії справді здобула аж після війни.

Згадані явища сполучаються з собою і викликають певні специфічні об'яви розмірно слабого зв'язку літератури з соціальним ґрунтом. Зрештою, коли кажемо, що художня література: повість, поезія, драма може бути відбиттям соціальних стосунків, то мусимо при тім пам'ятати, що до тієї літератури соціальні явища доходять уже певним способом переломлені — в літературі тій одбиваються перш за все питання, що цікавлять головну масу читачів, яка складається переважно з елементів дрібноміщанських. Робітник, його життєві інтереси в буржуазних країнах впливають на так зване красне письменство надзвичайно малою мірою, і як той вплив виявляється, то дорогами дуже обхідними. В Польщі в наслідок вищезазначених причин, це явище виступає ще дужче.

Найкраще це позначається в зростанні зацікавлення белетристики до соціальних питань — залежить воно перш за все від зацікавлення тими питаннями інтелігенції і взагалі дрібного міщанства. Тимчасовий спад цього зацікавлення, відвернення уваги літератури від соціальних питань в даний момент зовсім не означає, певна річ, що ці питання зробилися не такі актуальні, не такі пекучі для мас.

Треба пам'ятати, що для широких верств польського дрібного міщанства виникнення буржуазної держави могло здаватися родом малого соціального переверту на користь тих верств. Перед війною на території більше як трьох четвертин теперішньої Польщі державний

апарат був майже неприступний для місцевих елементів. Коли велика польська буржуазія не дуже відчувала цей факт, з огляду на свою економічну силу, то для дрібноміщанських елементів, а для інтелігенції насамперед, це становило безнастанну погрозу, нечуване погіршення життєвих шансів. Звідси і в передвоєнній польській літературі „незалежницький“ рух сполучений був з більш - менш ширим соціальним радикалізмом. Боротьба між радикальними дрінобуржуазними елементами, які репрезентували Жеромський, Бжозовський, і великобуржуазною лінією літератури (Сенкевич, Вейсengoф) була дуже запекла. Зрештою роки 1905 — 6 були тут пограничними. Але і ті автори, котрі виступили між тими роками і війною (Струг, Налковська, Каден - Бандровський) не раз шукають літературної легітиматії в соціальних проблемах, правда трактованих дуже виразним дрібноміщанським способом.

Під час війни і зараз по війні виступило нове покоління літераторів, що вказує певні спільні риси, не вважаючи на яскраві іноді різниці, які ділять поодинокі напрямки чи групи. Та спільна властивість майже всіх угруповань є уникання чи нехтування програмовості, глибших ідеологічних питань. Загалом кажучи, всі ті літературні групи виказують тенденцію до поверхового естетизування, висуваючи на перший план питання формального характеру (зрештою часто зведеного до якогось філологічного колекціонерства — модний культ слова самого в собі). Взагалі теорія літератури стояла завжди в Польщі досить низько.

На фізіономії цього повоенного покоління літераторів відбилися ті умови, в яких вступало в життя нове покоління інтелігенції. Не вважаючи на повне зuboження, економічну руїну, соціальне становище основних груп інтелігенції видавалося кращим, ніж коли інше. Закресний на велику скалю державний апарат поглинув всі, перше „зайві“, залишені без роботи сили. Міраж певного промислового розквіту, викликаний інфляцією, часами міг здаватися дійсністю — перспективи розвитку здавалися незмірними.

Загалом це нове покоління виказує величезну кількісну й якісну перевагу лірики над прозою. В прозі однаке перед ведуть далі автори старшого покоління, ті, що почали писати ще перед війною. Колосальний вплив мав аж до смерті особливо Стефан Жеромський і над ним варто спинитися трохи довше. Грав він ролю мало не інтелектуального диктатора польської інтелігенції, в тім числі і буржуазної — і найдужче відбив її настрої. Діяльність цього письменника була надзвичайно різнобічна: крім повістей, він написав цілу низку драм, брошур, статтів.

Жеромський розпочав діяльність, як виразник тієї радикальної буржуазної інтелігенції, яка формувалася в останніх десятиліттях 19 століття, в безнадійних умовах царського режиму. Настрій тої інтелігенції виявляв у перших своїх оповіданнях і в першій більшій повісті „Бездомні люди“. Сама назва цієї повісті була до певної міри соціальною програмою для багатьох людей того кола і можна б це поширити і на внутрішню сторону тих людей.

Повістярство Жеромського, техніка, стиль його повістей і оповідань побудовані на емоційному ґрунті. Таким способом головню з емоційної сторони схоплював він громадські питання — питання нужди й кривди народніх мас. В такім суто чуттєвим ставленні до громадських явищ криється певна двозначність. Одно почуття може легко перемогти друге. Жеромський малює жахні образи кривди

робітників і селян, пиху й жорстокість пана, ще страшніше пониження покривджених — навіває тоді думки про бунт. Проте завтра йому буде шматувати серце доля землевласника, що його селяни вигнали з маєтку. Не обмежена можливість жалю до людей — однаково до робітника, що помирає з голоду, і до пана, що падає офірою селянської помсти.

Подібне розуміння громадських питань, в основі якого був власне жаль, мусіло кінець — кінцем довести до ідеалізування філантропії багатих панів, що прихильно настроєні до бідняків і присвячують себе на піднесення їх добробуту. Така тенденція навіває цикль повістей „Walka z szatanem“ („Боротьба з дияволом“), друкований в часі війни. Від остаточного упаду в болото філантропії врятував Жеромського його песимізм.

Емоційний характер творчості, нечувана вражливість на всякі громадські явища, брак окреслених принципів при незвичайній силі відбивання певних настроїв, всі ці властивості зробили з Жеромського ідеального виразника течій, що хвилювали польську інтелігенцію. Ця ідейна хиткість Жеромського створила йому популярність. Був він притім відповідною людиною для того покоління буржуазії, яке пережило потрясіння 1905 — 1907 років, яке тоді стало перед кончею потребою встановити якийсь *modus vivendi* з пролетаріатом, бодай на малий час. Громадський сентименталізм, що дозволяє на широкий жест і голосне, хоч невиразне, революційне слово — без належних висновків — все те разом з націоналістичною фразою — давало надзвичайно широкий ідеологічний засяг, широку скалю впливів, — і дозволяло одночасно топити громадські питання в сентиментальних загальниках.

1918 і 1919 року Жеромський написав дві брошури „Rozzatek szwiata pracy“ і „Organizacja inteligencji zawodowej“. Ці брошури, що виявляють сильний вплив теорій синдикалістичних, утворюють короткий зміст громадської філософії автора. В ній є досить утопічних елементів. Автор закликає тут до конфіскації панських земель через сейм, однак заразом переконує польських землевласників, що вони повинні доброжити зректись прав на землю.

Таким способом переміна маєткових стосунків відбудеться без нічиєї кривди. Те значить, що пан вийде цілий, і селянин буде задоволений. Що ж тоді буде з панами? Автор каже образно:

„Пани польські, шляхта й землевласники, мусять обмежити себе, зняти delje і золотий пояс, кунтуш і ковпак з чапним пером, мусять, як колись казали батьки з Демократичного Товариства, „вийти в народ і стати народом“.

(Початок свята праці)

бо інакше буде погано.

„Тепер уже виходу нема. Не допоможуть викрути й хитрощі реакції. Нічого не допоможе. Або справа піде вільною дорогою революції, про яку ніхто нічого і ніколи не відає, куди вона зайде, — або, як те звикли робити майстри в організації життя англійці (?) — треба перебігти революції дорогу мудрою, доброжитною християнською жертвою“.

В таких тоні промовляє також до шляхти, доводячи їй потребу того дрібного зречення посиланням на... „Христа і святих його церкви“. Одночасно автор таких думок про те, що треба „перебігти дорогу революції“ з глибокою зневажистію, з піною на губах говорить про революцію.

люцію більшовицьку. Чого хоче Жеромський? Тут треба відрізнити два мотиви. На ставленні Жеромського до шляхти відбивається те, що він сам належить до збіднілої шляхти — з того певна заздрість здеклясованого інтелігента до тих, кому пощастило врятуватися від руйнуючого впливу господарського процесу. Сам пише про те з легкою гіркото: „нетрудно пролетарієві польському, що має тільки власний каламар, перо та чвертку паперу, дарувати народові величезні латифундії“...

Отже Жеромський радить панів, подарувавши частину своєї власності народові, урятувати своє соціальне панування, стаючи керівниками, інструкторами, радниками, освітителями народних мас. Певна річ, це програма геть утопічна, не життєва, не реальна. Але поза тою утопічністю є певні практичні вказівки. Є напади на політичний рух пролетаріату, запекла з піною на губах роблена оцінка революції й революційного руху взагалі. Далі характеристичні є напади на політику взагалі — в ім'я безпартійності, спеціалізму. То є пункти, які пізніше увійшли в убогу ідеологію польського фашизму. Певна річ, елементи утопічні — гасла антипоміщицькі — мусіли одпасти — Жеромський їх кінцем — кінцем ставив їх досить двозначно. Зате легше було використати цілу низку його вказівок під маскою сентиментів про „свято праці“, що мають зміст виразно антипролетарський.

1919 року Жеромський написав драму „Понад Сніг“, грану в театрах з великим успіхом. Зміст драми більш-менш такий. Молодий землевласник з Лужиць (на Україні), що перебуває під дуже сильним впливом матері, закохався в своїй кузині, але матір неволить її віддатися за сусіда. Тоді закоханий зриває застави, що охороняють цілу околицю від поводи, щоб затопити дорогу, якою саме його суперник їде до шлябу. Крім суперника, гине кілька людей, незамішаних безпосередньо в цій любовній історії неспівливого юнака. Стара поміщиця проклинає його страшними словами і виганяє з дому. В другому акті ми стаємо свідками дуже неприємного подружнього співжиття героя з тою кузиною і крім того заклик молодого мужа на війну. В третьому цілком несподівано (хоча несподіванки бувають правилом у автора) на сцену приходить драма соціальна. Герой вертає з війни до рідного дому, як каліка. Проклін матері справдився до найменших дрібниць. Відбувається аграрна революція — селяни лагодяться до нападу на двір. Настає цікава річ. Молодий землевласник звертається до матері, щоб разом з ним перед масою, що надходить до двору, зреклася права на землю. Стара поміщиця противиться, нарешті напівзгоджується. Приходять селяни, випоминають панові повідь, затоплення їх полів, смерть неповинних жертв. Нарешті, надходить загін більшовицьких салдатів з комендантом. Між тим комендантом і молодим поміщиком відбувається дискусія на тему доцільності революції. (Її варварство наочно ілюструє палення старих книжок з бібліотеки лужицьких панів). Тим часом дискусія розпалилася. Стара поміщиця хапається за револьвер і забиває коменданта. Салдати кидаються на зібраних у дворі. На тім кінчиться драма.

Драма, як така, слабка і якась незв'язана. Навіщо панство й культурні цінності, нібито руйновані революцією, представляє людина такої слабкої волі, що важиться легше на убивство, ніж на сміливу розмову з матір'ю? Не кажемо вже, що зречення мастку в останній хвилі, в момент, коли селяни є справжні господарі двору, виглядає просто комічно. Тут є цікавий соціальний софізм. Автор хоче, щоб його не

підозрівали в обороні панства, для того й каже своєму Віцентію зректися маєтку, яким вже фактично не володіє. Ходить йому не про землю панську, тільки про ті культурні вартості, які репрезентує панство — про чисту громадську перевагу. Для того, як каже герой:

„Мусимо повно й на цілий обсяг оволодіти тим принципом, в ім'я якого вони хочуть з нами боротися. Мусимо той принцип зробити вищим, кращим, мудрішим. Мусимо їм з рук видерти ту зброю“.

Річ іде про те, щоб видерти зброю в „революціонерів“. Той самий мотив знаходимо в „Початку свята праці“ і інших пропагаторських брошурах.

Той самий мотив у формі може ще драматичніший подибується в „Провесні“ в діалогу Барики й Гайовця.

За тих років Жеромський видавав згаданої книжки „Снобізм і Поступ“, де він у силкується накреслити програму для молоді літератури, плекання провінціальних властивостей і разом з тим народного фольклору. В тій брошурі він гостро картає молоді поезії за брак патріотизму, а також податливість російським впливам — „кацапським“, як він соковито висловлюється. Видав також пару книжок, опертих на стилізованим говірковим матеріалі, присвячених, як означив один критик „духовній анексії“ недавно прилученого до Польщі Помор'я („Wiart od morza“ і „Miedzymorz“). 1923 року з'явилася ще одна драма на соціальному ґрунті, опера на так званий в польських істориків „рабації“ галицький в лютому 1846 року.

Підчас повстання, підготованого в колах радикальної частини шляхти в Галичині австрійська влада уміла з'єднати собі допомогу польського селянства. Селяни учинили велику різню шляхті і багато дворів пустили з димом. Головною постаттю в тій „рабації“ був селянин Яків Шеля, котрий і в драмі Жеромського грає першорядну роль. Ця проблема Шелі, що міститься в боротьбі польського селянства 19 віку з „національними“ змаганнями повстанців, репрезентованими через поміщиків, є боляче місце ідеології Жеромського. Раз-у-раз він вертає до нього. Бо тут знаходить вираз специфічні соціальні умови Польщі і глибока відсталість країни не тільки в господарському відношенню, але і в самій суспільній структурі. Ця драма про Шелю, де є кілька сильних сцен в змалюванні збунтованих селян, різниться від інших творів Жеромського характеристичним для його останньої фази вільнотимістичним закінченням, неподібним до його попередніх праць.

Повістю, яка наробила величезного галасу, викликала маси критичних статей, дискусій, як жодна інша повість, була „Przedwiośnie“ („Провесень“).

„Провесень“ сигналізувала поворот в настроях певних груп дрібного міщанства в зв'язку з зміною ситуації в країні. Повість появилася в кінці 1924 р.; і ця дата не є випадкова. Того року настала перша стабілізація валюти, кінець інфляційної кон'юнктури, котрий вперше виявив розміри господарської кризи. Ще раніше прийшло часткове скорочення державного апарату. (Першою жертвою впало скасоване міністерство культури й мистецтва, що на його існування інтелектуальні сфери клали великі надії). Господарська скрута, брак перспектив розвитку насамперед одбивається на інтелігентській молоді, що, не бачучи можливості розвивати свої сили в рамках нинішнього

устрою, починає радикалізуватися. Зростання комуністичних впливів на наймолодше покоління інтелігенції в Польщі дає Жеромському привід зняти велику тривогу.

Зміст повісті є історія Цезаря Барика, поляка, вихованого в Баку, сина високого урядовця. Цезарь Барика (прізвище це стало незабаром майже загальним ім'ям) вертається до Польщі, наповнений від батька упередженнями, надіями щодо ситуації в Польщі, дуже швидко зневірюється, підпадає під вплив комуністів (правда, Барика якийсь час був співчуваючим іще в Баку) і в кінці повісті іде на чолі маніфестації під Бельведер, резиденцію тодішнього президента. Повість кінчиться в чеканню сутички, що має статися між натовпом маніфестантів і військом. Середина частина повісті під назвою „Nawłóć“ являє сатиру на життя шляхетського двора, але сатира та ж зроблена більше крізь сльози жалю. В останній частині, названій „Вітер від сходу“ відбувається поєдинок за душу Барика між його опікуном Гайовцем, якого вказала йому мати, і комуністом Люлькою; підчас поєдинку відбуваються голосні діалоги, що плямують сучасну Польщу, визиск, бездіяльність, дикі репресії, що навіть стягло на Жеромського з боку полохливих буржуазних критиків... закид в ширенню більшовицької агітації. В тім закиді безперечно відбилися відгомони політичних рахунків між буржуазною правницею і „радикалами“. Але цікава річ, що навіть близько зв'язані з робітничим рухом інтелігенти далися зловити на вудку настроїв, які несла з собою повість Жеромського. А проте тенденція повісті була яскраво буржуазна — „Провесень“ була книжка, що готувала настрої до травневого перевороту. Річ у тім, що ніхто не зважив класового змісту ідеології Жеромського. В таборі робітничим бачили в нім хиткого дрібномішанина, шляхетного, але нерішучого інтелігента, що співчуваючи масам, жалує їхньої кривди й неволі — але не має стільки сміливості й звязливості, щоб стати одверто по стороні революції. А в тім те засліплення відносилось не тільки до Жеромського, але й до цілого радикалізму інтелігентського — помстилося воно в травні 1926 року.

Як не є, класова тенденція „Провесні“ була переведена дуже делікатно, з старанно зваженою метою. Треба тут підкреслити одну річ. Жеромський умів здобути собі репутацію письменника широго до жорстокості, зважливого виявлювача ран буржуазного суспільства. В такім погляді була певна доза справедливості, надто коли брати на увагу особисте становище письменника. Але разом з тим він є прояв самозахаровачого інстинкту буржуазії — Жеромський аларміст, але не такий аларміст, який сіє переляк, а який показує, де небезпека, і борється з нею.

Жеромський мав до діла з фактом, відомим також всім буржуазним публіцистам. Тим фактом було швидке революціонізування частини інтелігентської молоді — раптове зростання симпатій до комунізму. Отже в „Провесні“ піднесено дуже важливу і зловісну для польської буржуазії суспільну проблему. Героя повісті Цезаря Барика визнано відразу за заступника тої революційної молоді. І тут — одно з характеристичних для Жеромського хитрих препарувань життєвого матеріалу. Його Барика є власне чужий в Польщі — вродився на Кавказі і там перебув майже ціле своє коротке життя — звідсіля і приніс внутрішні зародки соціального бунту. Треба пам'ятати, до яких меж розвинена була серед польської інтелігенції специфічна націоналістична істерія, щоб зрозуміти значення того символу.

Та частина повісти, де настає злам в переконаннях Барика — має заголовок „Вітер від сходу“. Отже на ціле те покоління, яке Барика має ніби репрезентувати, кинуто *odium* принципової чужості. В тім полягає агітаційне значення „Провесни“.

Певна річ, я не можу дати тут вичерпливої аналізи повісти і виявити всі моменти, які виразно промовляють про тенденцію повісти. В пізніших статтях Жеромського, які він написав на свою оборону, видно шире здивування старого письменника, що частина буржуазної критики не зрозуміла його наміру. Але було кілька причин того незрозуміння.

В добі подвійного натиску на думку з боку цензури й поліції, а також перестрашеного буржуазного суспільства, що характеризує ціле інтелектуальне життя в останніх роках, утворилася специфічна духовна порожнеча, яка потребувала заповнення, голод на певні проблеми; і це привело до того, що твори, які самі від себе не зовсім охоплюють дані заборонені явища, або охоплюють їх слабо, набувають революційної ваги. В переломові історичні моменти не раз відзначені бувають події, в основі своїй малозначні, як проте стали важливими історичними випадками, даючи побічний вираз революційним тенденціям, що не могли проявитися одверто. Щось подібне сталось в „Провесно“. Дуже допомогла тому частина буржуазних критиків. Вони вважали, що всяка, навіть дуже ворожа, дискусія з комунізмом є часткова пропаганда перевороту. На їх думку єдині можливі тут аргументи є суди і в'язниці. В цій атмосфері Чаруш Барика озвався несподівано голосно, понад ефективною можливістю, дану йому від автора, а нечисте сумління і страх буржуазії створили величезний розмірно резонанс.

Пізніше Жеромський написав ще комедію під заголовком „Втікла мені перепеличка в просо“, щось ніби карикатуру на власні ідеали молодості. А в тім, це його найкраще побудована річ. Щоб належно вияснити свою точку зору, зараз почав писати другу частину „Провесни“, де Барика мав уже остаточно повернутися до буржуазної віри. Пишучи другу частину „Провесни“ Жеромський помер (1925 р.).

Другий видатний заступник „радикалізму“ Вацлав Сірошевський не мав і частини такого впливу, як Жеромський. Сірошевський спеціалізувався в повісті екзотичній. Написав недавно повість, засновану на тлі контрреволюційної діяльності барона Унгерна в Монголії.

Певної слави свого часу здобула драма під заголовком „Більшовики“, заснована на тлі подій 1920 р. Ця драма, ставлена ще й тепер з пропагаторською метою, не має більшої вартості — навіть буржуазії здається надто примітивною. Одно тільки характеристичне — дія, як у „Ponad Snieg“ Жеромського одбувається в шляхетському дворі. Обидва ці письменники — варто зазначити — становлять славу й гордості радикальної з нахилом до соціалізму інтелігенції Польщі початків ХХ в. Оба кінчили на проблемах оборони шляхетського двора. Після травневого перевороту Сірошевський їздив по країні з лекціями „Піلسудський і Мусоліні“, славлячи фашизм та його диктаторів.

Інший з видатних письменників колишньої Молодої Польщі Владислав Реймонт (1868 — 1925 р.) так само слабо відзначив свою діяльність. Однак і він намагався на свій спосіб робити контрреволюційну пропаганду. Написав повість - алегорію під назвою

„Бунт“. Змальовує вона, як тварини збунтувалися проти влади чоловіка, вибравши на свого отамана мавпу, і сумні наслідки, які з того виникли саме для тварин. Ця спроба антиреволюційної сатири вийшла досить незграбна.

Реймонт, а також Ян Каспрович, один з найвидатніших поетів доби „Молодої Польщі“, репрезентують в письменстві селянські елементи. Здавалося б, що вони повинні на тлі одноманітної шляхетської літератури відзначатися великою ідеологічною окремішністю і бойовим настроєм, але так не було. Письменники ці, даючи вислів тенденціям заможного селянства, куркульства, держаться здебільшого пасивно — виказують виразну нехоть до громадського життя й політики. Тому то їх вплив в порівненні з письменниками традиціоналістами шляхетськими — Жеромським, Бжозовським, Сірошевським — був дуже поверховий.

Елементи куркульсько-буржуазні намагалися перш за все стати „порядними“ і можливо тихо й непомітно увійти до буржуазного світу.

З визначних письменників старого покоління слід згадати Станіслава Пшибишевського (1868 — 1927 р.). Діяльність його так само була в занепаді. Він написав і виставив дві драми („Місто“ й „Местник“), які не зробили ніякого враження. Зате дуже характеристичне заняття Пшибишевського проблемами демонології, відьмами, вроками і т. ін. Пшибишевський видав два томи згадок („Мої сучасники“), де також займається своїм життям з цієї точки зору. Оповідє, напр., цілком серйозно, як то раз зачарувала його сільська відьма, а друга відьма, добра, зняла з нього чар.

Коли говориться про таких письменників колишньої „Молодої Польщі“ як Жеромський, Сірошевський, Каспрович, Пшибишевський, Берент, то треба взяти на увагу, що ці люди розпочинали свою діяльність як прихильники робітничого руху, деякі навіть брали в тім рухові діяльну участь. Аж тоді як слід зрозуміємо той глибокий занепад, в якому вони кінчили й кінчають свою діяльність — зрозуміємо те щире пристосування до потреб і намірів владущої буржуазії.

Інші старші повістярі не відзначалися нічим особливим. Юзеф Вейсенгоф, репрезентант крайніх поміщицьких тенденцій, видав політичну сатиру „Cudno i Zemla cudenska“, яка однаке пройшла без враження. Живі же письменники „Молодої Польщі“, як Оркан, Берент, останніми часами не видають нічого особливого, вартого уваги.

Розмірно велику активність виказує зате письменник, що становить певного роду перехід від авторів „Молодої Польщі“ до того покоління, яке розпочало діяльність після 1905 — 1906 р.р., — Андрій Струг (Станіслав Галецький). Цей автор, що має за собою змовницьку діяльність в колишній ППС, а підчас війни службу в легіонах Пилсудського, є безперечно найвидатніший заступник школи Жеромського — перероблює він і повторює цілий ряд мотивів майстра, часто актуалізуючи їх і ставлячи способом більше може реальним — від чого ті справи не завжди виграють. Взагалі письменницька лінія Струга є хитка — видно в творах його великий хаос і дезорієнтацію, що виявляється в неясності образів, замазуванні їх, в цілій поведі загальників. Така є повість „Могила незнаного салдата“, в якій автор ціпає революційні справи. В „Поколінню Марка Свіди“ маємо справді спроби охопити історію поколінь, а насамперед людей, що служили в легіонах, але невдатність цієї спроби визнає сам Струг. Нарікаючи на безладдя, безчесність, гнилизну стосунків, автор не

пробує вказати нічого конкретного, крім написання „Великої повісті про Польщу“, яка все коли не вилікує, то принаймні дозволить зрозуміти, але якої ніхто з сучасного покоління не напише. Про безсилість письменника свідчить також насамперед „Фортуна касира Співанкевича“, теж повна неясности, повторення в новій постаті старих розпачливих мотивів. Герой — касир банку, що забрав гроші, певна річ, з патріотичною метою, але не спромігся навіть довести свого діла до кінця.

Останніми часами Струг видав кілька оповідань з досить сумнівною пацифістичною тенденцією за наголовком „Жовтий Хрест“ (Jółty Krzyż).

Софія Налковська належить до авторів, що виступили безпосередньо в добі догасання руху 1905.—1906 років. Перші її твори присвячені спеціально складним психологічним аналізам, але з точки зору суто індивідуальної. Загалом тематично обертається вона в досить тісних межах — зовсім не для ширших соціальних обріїв. Книжки її обертаються головню в сфері рафінованого сексуального життя інтелігенток. Ці твори, незважаючи на тонкі й проникливі, нині просто перестарілися.

Пізніше авторка силкується поширити свій обрій. Студіює характерознавство (книжка „Характери“). З повістей, виданих останніми роками, безперечно, найцікавіший „Роман Терези Геннерт“. Маємо тут досить широко трактоване середовище повоенного міщанства — спекулянтів, що позаробляли на війні, „безробітних“ офіцерів, для яких кінець війни став моральною поразкою, бо просто не знають, що їм далі з собою робити, інтелігентів, які того ніколи добре не знали і т. ін.

Повість написана в деяких частинах дуже вимовно, хоч подекуди не бракує тут характеристичної для авторки мінорности, що часами надокучає.

Докучлива буває також наївність авторки, коли йдеться про питання соціальні. В „Романі Терези Геннерт“ виступає також між іншими комуніст, що підмаює молодь. Тип такого комуніста — трактований різними способами — певною мірою акліматизувався в буржуазній польській повісті. Тут комуніст підмаює молодого поручника. Поручник той, доведений майже до згуби, прозрів — і усилюється самогубством спокутувати свою „провину“. Трактовано його досить наївно й мляво. Батько комуніста — спокусителя, старий професор, угодовець — соціаліст, так само належить до тих, хто, як більшість героїв цієї повісті, не знають, що з собою робити.

Багатьма сторонами, як образ буржуазного суспільства в Польщі, згадана повість Налковської становить дуже добру аналогію до „Покоління Марка Свіди“ Струга, а також до „Провесни“ Жеромського. Ці повісті подекуди доповнюють одна одну.

Як багато інших авторів, Налковська видала спомини з дитинства з назвою „Дім над луками“. Повість „Хукас“ вийшла 1927 року. Мас характеристичний піднаголовок „Повість інтернаціональна“. Спосіб розуміння тієї „інтернаціональності“ є надзвичайно цікавий. Хукас — то птахи з роду галок, яких годування становить „найвищий“ інтерес дня для гостей певного швейцарського готелю, де відбувається інтернаціональна повість.

Поява в літературі певних тем у певній добі є з'явище дуже знаменне. Два роки тому німецький письменник Томас Ман видав готельно-санаторійну повість „Zauberberg“ з подібною тенденцією.

Така пацифістична готельна повість досконально окреслюється саме своїм тереном. В готелю Налковської зібралися „люди з товариства“ різних національностей, віку, ступеня здоров'я або недуги, деякі близькі до смерті.

Війна була недавно і залишила глибокі сліди, тому про неї говориться. Війна точиться і тепер в колоніях, отже говориться і про те. В отелі є кілька вірменів, що оповідають, як націоналісти турецькі різали вірмен. Є також фанатичні представники європейського імперіалізму і знов кажуть своє. Авторка держиться модного об'єктивізму, що в суті речі зовсім не є об'єктивний.

Налковська порушує питання війни, кривди національної і т. ін., але розглядає їх догматично, як речі вічні, зовсім не цікавлячись аналізом піднесених проблем. А це вже дуже добре визначає ставлення до тих питань. Питання співжиття готельних гостей дуже не багато світла кидають на справи щоденного життя. Та готельна легітимація „інтернаціональності“ повісті мало що дає. Налковська оповідає просто низку більш чи менш (частіше менш) інтересних випадків з життя готельних гостей мовою ясною і прозорою, з певною домашньою манери, а „пацифізм“ трактує як модну декоративну окрасу. Нема тут навіть спроби якогось серйознішого заходу.

Знаменне явище, що характеризує дух часу, становить тон релігійного резонерства, що переважає надто наприкінці повісті. Говориться там про „інтернаціоналізацію бога“, про „бога понад народами“.

Повість кінчиться молитвою до трійці.

Остання повість Налковської „Недобра любов“ з піднаголовком „Повість провінціальна“ змальовує справді провінціальне середовище, але дуже високих урядовців з домашньою аристократії. Інтересні може інтерпретації свого не так давнього революційного минулого, що дають деякі нові достойники.

Петро Хойновський належить також до письменників, що почали писати ще за кілька років перед війною. Від того, що можна б назвати школою Жеромського (зрештою в дуже вільному значенні слова), що його лінію веде Каден Бандровський, названий автор гостро відрізняється мовою. Він простіший, ясніший, без барокових сплетін і закруток, що їх надто любить автор „Генерала Барча“. Хойновський виражає насамперед чисте, виразне шляхетсько-буржуазне оточення, тимчасом як ті автори виявляють домашню синдикалістичних ідей — що їх завело кінець-кінцем на фашистські дороги. Поплутаний, темний, переобтяжений афектованими образами стиль їх неначе намагається затьмити очі читачеві — створити якоесь охоронну млу, що заслонила б зміст їхніх творів.

В польській літературі виступає надто гостро певна залежність стилю, способу висловлювання письменника від ясності його суспільного становища і способу подання того становища. Відмінно від авторів, що працюють для радикальних кол інтелігенції і дрібного міщанства — письменники, що плекають виразну поміщицько-буржуазну ідеологію, мають стиль ясний і прозорий. З цього погляду досить порівняти, прим., Сенкевича з Жеромським. Хойновський більше веде лінію Сенкевича.

Підчас війни друкував велику повість „Кузня“ з історії польського повстання 1863 р. Вона пройшла, не справивши враження, бо воєнний час не дуже сприяв таким речам. Повість „Дім в середмісті“, видано 1922 року; вона має досить широке тло.

При характеристичній для автора гостроті описів, повість ця виявляє дуже неглибоке розуміння явищ, неодномірне з широкими завданнями.

Дуже характеристичний успіх, який здобула собі повість *Х о й-новського* під наголовком „Любов, Молодість, Авантюра“ — друге видання протягом кількох місяців (це в Польщі буває рідко). Тут виявляється яскрава тенденція, до якої штовхає буржуазних повістярів публіка. Половина дії повісті відбувається на Заході перед війною, друга половина — в Росії і на Україні за революції. „Революційну“ стихію репрезентує при тім „анархіст“ Левицький, мішанина панськості й самодурства, при тім досить солодкуватий. Крім того нескінченний ряд любовних пригод, що кінець — кінцем стає нестерпно нудним.

Як вже зазначено, те нове покоління авторів, які розпочинали діяльність після 1918 року, було вже під великим впливом нових настроїв. Вже відразу яскраво проявляється антипатія до суспільних гасел, нехтіть до порушення цих питань або збування їх загальними фразами. Натурально, головну роль відіграло тут посилення контрреволюційних настроїв, а також та соціальна кон'юнктура перших років „незалежності“, яку я пробував накреслити у вступі.

Коли мова про нову прозу — два явища впадають в очі: насамперед слабка кількісно й явісно продукція. Друге явище це коло тем: плекають настроєву ліричну прозу, спомини, екзотичну й історичну повість. Уникають яко мога сучасної повісті — а в тім при принциповій безпрограмності просто не мають дороги, щоб підійти до таких речей. Вони для них замкнені. Коли б хто хотів пізнати життя міст, містечок і села, життя окремих соціальних середовищ у Польщі на підставі повістей чи оповідань — він майже не знайде матеріялу. Намі автори видимо уникають цих тем — гарні повістеві концепції зустрічаються майже виключно в старих письменників. Певна річ, не у всіх нових повістярів і новелістів зазначені вище тенденції виступають однаково помітно. Марія Домбровська є послідовниця Едварда Абрамовського. Домбровська розпочала споминами дитинства, під наголовком „Усміхи дитинства“. З її книжок можна вирізнити том оповідань „Люди з того боку“. Це переважно оповідання, присвячені міському побутові, політичній службі, часто патологічним виявам того життя (прим., сильна новела „Ніч над світом“, що оповідає про долю парубка - сифілітика). Технікою „способом опису, ставленням до явищ Домбровська нагадує трохи Сейфуліну, однак з тією різницею, що Домбровська обсервує сільське життя з ганку шляхетського двора. Це накладає характеристичну печать на її новелі.

Дуже також характеристичний тип нового белетриста являє Фердинанд Гостель. Перекинутий війною, як бранець, з австрійського війська до Туркестану, він скористався з того примусового перебування в Азії, збираючи екзотичний матеріял — так з місцевого життя, як надто з проявів революції. Видав цілу низку повістей і оповідань, що, витримані („Кар-хат“, „Людекість“ та інш.) в нормальному контр-революційному тоні, взагалі подобалися. Великий успіх здобула також повість з наголовком „З дня на день“. — Вона являє цікаве поєднання туркестанських споминів з польською сучасністю і дуже складна в своїй будові. Головна фігура — літератор, якого щоденник власне й становить повість. Той літератор, одночасно з щоденником, пише ще повість на підставі своїх давніх переживань

у часі революції; при тім щоденник переплітається з „повістю“ в міру її наростання. Отже маємо до діла ніби з двома повістями: об'ямуванням - щоденником — і внутрішньою повістю, яку пише герой. Ця друга повість не вдається і переривається: настає поєднання обох основ. Подекуди це нагадує відомі вірші, написані на тему: як трудно поетові писати вірші на дану тему — цього роду складні будови по-добаються дуже часто останніми часами.

Поплутана техніка виявляє труднощі дуже істотні. Місце дії головної повісті (об'ямування) визначено дуже точно. Відбувається вона в Кракові 1923 й 1924 року. Є виразні натяки на краківське повстання в листопаді 1923 року. Дуже характеристична річ, що діється воно ніби десь далеко. Герой Гюетля замикається в хаті і пильнує хатніх порядків. Кажуть йому вступити до бойового фашистського загону проти робітників — відмовляється, роблячи темні натяки на свої переживання в Росії. Хочє бути „аполітичним“ — виявляє цілком ширю огиду до таких речей. — Боліє, вболіває, а кінець - кінцем хоче, щоб йому дали спокій.

Самолюбний бєлетрист 20 або 15 літ тому зробив би зовсім інакше. Старався б дати висвітлення такої надзвичайної пригоди, може зробив би її центральним пунктом повісті. Гюетль старається її відхилити, відсунути якнайдалі — не хоче робити ані найменшого вигляду аналізи з якогонебудь становища. „Краківські події“ старається зіпхнути до старого пережитого туркестанського комплексу, якого енергії уже давно вичерпана. Це є симптом певного курсу на затирання, нехтування внутрішніх питань — незалежно від способу їх сприймання. Не розмазувати соціальних суперечностей, затопити їх в буднях, якнайменше про них говорити — ця інстинктовна тактика буржуазної публіки має свої глибші підстави.

Нєначе щоб ствердити типову схему сучасного польського бєлетриста, після невдалого виступу з томом гуморесок видав книжку про подорож „Египет“. Недавно видав історичну драму про короля Стефана Баторія. Досить знаменна річ, що твори на ту саму тему, політично дуже окреслену, не вважаючи на історичне віддалення (боротьба короля з соймом і... похід на Москву) на початку цього 1929 року грали одночасно 2 варшавських театри.

З молодих прозаїків досить буде назвати кілька найбільших репрезентантів. Ярослав Івашкевич, відомий поет з групи Скамандер, видав дві повісті. З них „Гіларій син бухгалтера“, як спроба змалювати середовище, слабкий і замазаний, розпливається в неясностях. Риси спогадів має повість „Місяць сходить“. Найдужча сторона автора — лірична проза, хоч часто трапляється тут неприємна манера перемудичення прози.

Дуже талановитий Олександр Ватт, що починає як поет в групі футуристів. Видав він недавно том під наголовком „Безробітний Люцифер“. При цілому ряді стилістичних вартостей, цей том виявляє хибу всієї нової поезії — виразну слабкість і непевність ідеологічну. Це зв'язується з неохотою до дійсності і з нездібністю до її мистецької організації. З того браку ідеологічного ґрунту виходить надто велика вражливість на впливи. Трапляється оброблення дуже різнородне. Найсильніша частина оповідань — то речі або особисті, або такі; які змальовують артистично-кав'ярний кола. Абстрактність авторова, ігнорування дійсності нераз штовхає його на поле легких парадоксів, що часто зводяться просто до дотепних висловів — а це згодом створює мимовільну карикатурність.

Останніми роками здобув певну славу Юліян Волошиновський і Марія Куньдевічова. Перший обробляє новелістичну лірику, з нахилом до історичності. Куньдевічова опрацьовує проблеми „жіночого питання“ в дуже тісним розумінні.

Страх перед певними питаннями у молодих прозаїків, нездібність їх розуміти, замикаання в тісних межах естетичних концепцій часто призводить до того, що твори їх проходять без кращого враження. Ніхто з них не дав речі, яка так схвилювала б читачів, як „Провесна“ Жеромвського або „Чорні Крила“ Кадена Бандровського.

Юлій Каден - Бандровський, відколи вмер Жеромський, чимраз виразніше вибивається на перше місце в нинішній польській повісті. Цей автор дійсно має дуже виразну власну фізіономію і вже давно робить великий вплив — так ідеологічний, як і формальний. Стиль Каденів, — щось ніби комбінація експресіонізму з давньою польською бароковою прозою, починає пиритися чимраз більше серед молодих письменників.

З книжок Кадена - Бандровського, виданих ще перед війною, найхарактеристичніший том оповідань під наголовком „Zawody“. Окремі оповідання присвячено описам різних занять. Посередньо ці оповідання можна вивести з впливу філософії праці, яку пропагував в Польщі Станіслав Бжозовський, автор, що тепер впливає надзвичайно сильно. Про специфічні дрібно-міщанські позиції Кадена - Бандровського найкраще свідчить сам рід робітників, яким він і присвячує свої оповідання. То є люди, які виконують функції або неналежні до найважливіших, або надто прикрі, які засуджують людей, що їх виконують, на діяльність самотню, відокремлену (исар, різник, праля, наймичка, театральний статист і т. інш.), а властива продуктивна праця в промисловості, здається, зовсім не існує для автора. Не вважаючи на те, або краще сказати — саме тому, „Zawody“, являють собою книжку штандартну для нині досить численних дрібно-міщанських глорифікаторів праці. (Книжка реакційного професора Здексовського, присвячена Бжозовському, має наголовок: „Глорифікація праці“).

Підчас світової війни Каден - Бандровський служив у легіонах Пілсудського, будучи до певної міри офіційним бардом тих легіонів і їх начальника. Видав багато описів, військових кореспонденцій. 1917 року підчас кризи легіонів написав повість „Лук“, що змальовує військове запілля з трохи відмінної точки зору.

З повосенних книжок Каденових великого галасу наробила повість „Генерал Барч“. Сенсаційність її була в тім, що автор говорить про політичні події останніх двох років від року 1918. Цілий ряд постатей повісті — то досить виразно портретовані діячі Пілсудщини і інших таборів, майже виключно з світу вищого офіцерства. Багато з тих постатей подано в такім гострім освітленні, що це стягнуло на автора підозріння в сатирі або принаймні в памфлеті. Коли вони є, то мають характер приватний. Взагалі повість робить враження таке, ніби вона написана, щоб викликати непорозуміння, ніби умисно заплутана, що пояснюється зрештою тим, що автор — свій чоловік у Пілсудщині — не про всіх міг писати виразно, як хотів би, і мусів лишати собі всілякі способи і виходи з клопітних місць.

Не вважаючи на те, тенденція повісті, хоча і неясна, укрита в недовомовленнях, в персональних докорах, дається досить легко вилуштити. Виясняється вона особливо коли взяти на увагу гострі вихватки автора на адресу Жеромського. Діяльність цих двох письменників треба брати в тісним зв'язку. Каден репрезентує дальшу фазу свідомості тієї буржуазної інтелігенції, яка найповнішого виразника зна-

йшла свого часу в Жеромському. Діяльність Жеромського мала на меті можливо широкий соціальний обсяг, приєднання можливо найширших мас. Жеромський був типовим представником соціал-патріотичної пропаганди з початку нинішнього століття. Авторіві „Бездомних людей“ чудово служила в тім його власна хиткість, еластичність висловів при уживанні неясної фразеології, на вигляд революційної (з патріотичними поправками).

Каден виходить певною мірою з ґрунту, що приготував Жеромський — використовує так його соціальну підготовку, як і тісно з тим зв'язані способи впливу, стилістичну манеру. Але Жеромський діяв, як представник буржуазної інтелігенції в добу, коли вона була настроєна опозиційно, коли почувала себе утисненою, а Каден репрезентує групи, що стоять коло влади, почуває себе представником буржуазного панства, має діло з конкретними інтересами. Соціальні симпатії Жеромського для нього уже наївний анахронізм, перебуток минулої епохи. Тому Каден — Бандровський глузує собі з Жеромського, з того, як він каже „ліричного поносу“ старого письменника, вирашається нераз цинічним поглядом на соціальні справи, хоч з другого боку старанно намагається приховати певну невизначність ідеології, зберегти частково раніше здобутий капітал впливів.

З тих тенденцій, з багатьох поглядів суперечливих, повсталала нерівна структура генерала Барча. Характеристично одно: цілковите занедбання всіляких глибших соціальних перспектив. В повісті існує тільки добре товариство вельмож — генеральське — інтриги і плітки тих людей в автора заступають до певної міри соціальні процеси. Тільки деякі постаті скидаються на соціальні символи, а загальне трактування речей незначе індивідуалізацію політичні явища, відбирає їм соціальне значення. Отже це знов типовий погляд дрібного міщанина, що ігнорує цілий соціальний розвиток, дивиться на цілий ряд явищ, як на процес довільний, регульований великими людьми.

Ці властивості виявилися сильно в дальшій великій повісті, названій „Чорні крила“ і присвяченій змалюванню великого промислу польського.

Ця повість ще перед виданням мала свої цікаві перипетії. Спочатку була надрукована в одному варшавському журналі 1925 року, але не вишла окремою книжкою. За той час Каден видав кілька томів, з спогадів з дитячих літ („Лист до моєї матери“ і інш.), збірник нарисів з подорожі по Європі („Європа збирає сіно“), дві лекції. Окремо повість Кадена появилася в двох частих аж взимі 1928/29 р., викликавши (особливо перша частина, названа „Ленора“) величезний галас.

Факт довгого недрукування книжки не можна вважати за випадковий. 1926 року в господарському і соціальному становищі Польщі відбулися величезні зміни — гравітний переворот Пілсудського був їх неминучим наслідком. Попередній 1925 рік був роком величезної господарчої кризи, коли захиталася валюта, занепала грошева вартість, як за часів інфляції. Але разом з тим, ця валютна криза принесла буржуазії величезні прибутки, що нагадують часи інфляції (зменшення реальної плати майже до половини, можливість валютної втрати при вивозі за кордон і т. д.). До Польщі світова хвиля капіталістичної стабілізації докотилася взагалі слабше, ніж де-інде, але в наслідок певних, спеціально для польської буржуазії корисних, обставин (великий страйк англійських гірників 1926 р.) зробила досить сильний ефект. Уряд Пілсудського рівнобіжно з застосуванням

фашистських метод у внутрішній політиці (що в Польщі кінцевим кінцем не було новиною) розпочав добу нового розвитку державного апарату. Стає очевидна сильна зміна настроїв дрібно-міщанських класів і інтелігенції. Відповідно до того спадає інтерес до соціальних тем у міщанській повісті. „Чорні Крила“ були повістю кризи, повстали в тій самій добі кризи, що і „Провесень“, і основна концепція повісті була подібна.

Повість Каденова прийшла з хвилею нової кризи і з новою хвилею розчарування дрібної буржуазії. Як занепад виливів „радикального“ крила пілсудщини, до якого близький Каден, так і загальне пригноблення, як політичне, так і господарське, утворили атмосферу значно сприятливішу, ніж коли інше, щоб наробити шуму довкола повісті, що тоном і змістом відрізняється так від останньої продукції Кадена, як і від цілої повісті польської.

Річ натуральна, що ні самої повісті Каденової, ні настроїв, з яких вона виникла, не слід перецінювати, як про те я уже згадував; мають вони дуже обмежений обсяг. Однак безперечно, що як симптом, „Чорні Крила“, особливо порівнюючи з іншими аналогічними явищами, мають своє значення, надто коли взяти на увагу, що автор належить до людей урядового табору і що в своє змальовування речей вінс чималу дозу дипломатії.

В змальованні великопромислового оточення у Кадена можна знайти всі риси, характеристичні для дрібного міщанина, що однаково ворожий і до робітничого руху і ненавидить чужий йому механізм капіталістичного устрою. В змальованні директорів, представників капіталу видно щире зненависть. Змальовані вони як експлуататори і негідники. Великим гірничим підприємством „Еразм“ керує директор француз, розбійник, що ради якихсь таємних плянів доводить до вибуху в копальні. Директор поляк представлений як зовсім не менший шахрай, маріонетка в руках француза, який до того всього романсує з його дочкою і гвалтує йому жінку.

Але основу повісті становить історія головного героя Тадеуша Мєнівського. Син лідера ППС, колишній легіонер, потім студент, напав на думку винайти нову пасту для підлог і хоче ту ідею використати. Натрапляє однак на великі труднощі, так що в наслідок, вражений і глибоко розчарований, стає за простого робітника на копальню, мотивуючи цей учинок в листі до свого брата таким способом: „Волію бути болотом при дорозі, ніж мордою, на яку летить те болото з під коліс англо-сакса“.

„Англосакс“, як і директор Керр, символізує деморалізаційний вплив зафтордованого контролю на красі промисли. Тадеуш, так само як Цезар Барика з „Провесень“, як багато інших представників молодого покоління в нинішній повісті, є уособлення проблеми молодого польського інтелігента, що натрапляє на непереможні життєві труднощі і гине в них тим або тим способом.

Натурально, Каден — пілсудчик трактує справу інакше, як Жеромський. Тадеуш, зустрічаючись з своїм приятелем, робітником-комуністом, постаттю дуже блідою, кидає фрази одверто фашистські, проте все змальовання становища на промислі, підкреслення його потворности, безнадійности викликало гострі протести так у колах великого промислу, як і в змальованих там у дуже гострому світлі колах ППС.

Каден рекламує свою повість, як першу в Польщі повість „робітничу“. Натурально, змальовання робітничого побуту з точки зору

дрібного міщанина вийшло фатальне. Автор цілком віддає робітників у владу темних сил, до яких автор залічує натурально і комуністів. Зрештою старання поплутання ідейної основи, штучне легковаження конфлікту, страх, щоб повість не вийшла занадто гострою, дуже зле відбивається на другій частині твору, яка викликала значно менший інтерес, ніж перша. Симптоматична останніми часами певна мода на пролетарськість в певних молодих і наймолодших колах. Багато говіриться, до нуду, про пролетарську культуру, пролетарську поезію, часто—пусто і безглуздо. Натурально, та мода нічого спільного не має з комунізмом — ці люди щонайбільше признаються до національного більшовизму, і то в приватних розмовах, пишуть статті про погодження Христа з Марксом і подібні дурниці, але сам факт тої балаканини свідчить про певний фермент.

Знаменна річ, що в новій художній польській прозі напрямок пролетарсько-революційний майже не існує. Нема там лівого крила революційних письменників, що досить сильно позначається в ліриці. Єдине, що в тій галузі можна зазначити, це поява авторів, що вийшли з робітництва й дають твори, оперті на матеріалі спогадів з революційної боротьби минулого. Треба тут згадати про Люціана Рудницького, що видав повість „Відродження“, а також том оповідань „Демократична республіка“. Твори Рудницького, при всім його дужім таланті, мають деякі риси, властиві пізно розвиненому робітничкові-самоукові. Є тут певна безпорадність технічна і при тім намагання писати так, як пишуть добрі буржуазні автори старого покоління — Жеромський, Струг. Але ті письменники в своїй техніці писання переслідували свою спеціальну мету, і тому наслідування їх зле позначається так на цілості, як і на окремих частинах творів Рудницького.

Рудницький є перш за все блискучий політичний фейлетоніст, що вмів говорити до мас, легко замикаючи політичну ідею в плястичному образі. Тут найкраще виявляється його сила і тут, що цікаво, разом з тим багато більше правдивого мистецтва, ніж у його белетристичних творах, хоч і там не бракує сильних місць (наприклад в титульнім оповіданні збірника „Демократична республіка“).

Повість Бруно Ясинського „Я палю Париж“, талановитого поета, зустрілася в польських пролетарських колах з дуже гострою критикою. Відзначають тут впливи еренбургізму, а також легковажність і недозрілість ідеології¹⁾.

¹⁾ Оцінку від автора революційної й пролетарської течії в польській літературі Редакція вважає за дискусійну.

Д - р З. А. ГУРЕВИЧ

Шлюб і сім'я в сучасній буржуазній Європі і Америці*

Процес розпаду шлюбу і сімейних стосунків прискорила остання війна.

Війна завжди приносить зміни в сексуальні стосунки, дезорганізує сім'ю, руйнує шлюб. Сотні тисяч мужчин одриваються од звичного способу життя, розлучаються з своїми улюбленими, позбавляються звичних статевих зв'язків, по кілька років мандрують по країні. Важке окіпне життя, непевність у завтрашньому дні, страх бути раненим або вбитим, все це збільшує багато загальмованих в звичайний час бажань, підсилює еротизм, збільшує позашлюбні статеві зв'язки.

„Підчас війни“ — пише Michels¹⁾ — „особливо на початку її, відбувається звичайно любовний пароксизм. Причина цього явища в загальному піднесенні життєвого чуття і жадою до життя, в зміні обставин і інтересів, в відірваності від сім'ї. Тому звичайно за армією для задоволення сексуальних потреб мужчин тягнуться маси проституток, котрі супроводять військ і разом з ним зупиняються на етапах. Здавна відомо, що Марс любив Венеру і вони завжди йшли один за одним“.

Війна гостро міняє також сексуальне поведіння і сексуальне життя жінки. Сотні тисяч жінок, звиклих до сексуальних стосунків, на довгі місяці і роки лишаються без чоловіків, вони починають шукати позашлюбних зв'язків і йдуть таким чином назустріч збільшеному війною еротизмові мужчин; часто жінок призводить до того утворене війною тяжке матеріальне становище. Десятки тисяч дівчат, що в звичайний час виходять заміж і позбавляються цієї можливості в наслідок мобілізації мужчин шлюбного віку, теж починають шукати позашлюбних зв'язків. Уже 1915 року відомий німецький венеролог Нейссер у своїй роботі „Війна і венеричні хвороби“ писав про сексуальні психози німецьких жінок підчас війни; про те саме 1917 року писала Клара Фібіг в романі „Tochter der H-cuba“.

Величезні втрати мужчин на полях бою, надмір жінок у віці розмноження, зменшення народженості дітей в наслідок мобілізації мужчин, уживання засобів проти зачаття, аборти, нарешті висока дитяча смертність підчас війни поставили на весь зріст перед буржуазними державами майбутню катастрофу людності. Законодавство багатьох країн і буржуазна суспільна думка, перелякана цією майбутньою катастрофою, починає толерантніше ставитись до вільних зв'язків і до позашлюбних народжень, тим неначе легалізуючи ці досить поширені явища.

*) Розділ із зладженої до друку книги „Полове життя сучасности“.

1) R. Michels. Sittlichkeit in Ziffern. Munchen u. Leipzig, 1928.

Таким чином війна пробила нові проломи в старих шлюбних і сімейних стосунках. Війна хижко розривала шлюби уже тим, що на довгі літа відривала людей одних від других. Війна вихоплювала людей із замкненого кола сімейних стосунків, і довгі місяці і роки кидала їх по всій країні, одночасно з тим немов млиновими жорнами перемелюючи їх психологію і ідеологію. Ведучи до переоцінки всіх цінностей, війна супроводилась переоцінкою цінностей сімейних і шлюбних стосунків.

Разом з тим війна, загубивши мільйони здорових і молодих мужчин, гостро порушила взаємовідносини між чоловічою й жіночою частиною людности. А велика числова перевага жінок над мужчинами мусіла неодмінно зробити вплив на характер сексуального життя людности. Перед війною у всій Європі можна було спостерігати невелике превалювання жінок над мужчинами. Війна ці стосунки гостро змінила. Гехт ¹⁾ пише, що в усій Європі перед війною було на 9 1/2 мільйонів більше жінок ніж мужчин, після війни їх було на 25 мільйонів більше. Дані народнього перепису 1925 року в Німеччині показують велике превалювання жінок над мужчинами майже по всіх країнах Германії і майже в кожному віці. Особливо впадає в очі це превалювання в таких країнах як Вюртемберг, Баден, Гамбург, Липпе, де число жінок 30 — 35 років майже на одну третину більше від числа мужчин. Гауштейн ²⁾ на підставі перепису людности 8 - го вересня 1919 року в Німеччині прихотив до висновку, що близько 2 1/2 мільйонів жінок в наслідок переваги їх над числом мужчин, роковані на неможливість одружитися.

В Англії 1911 року на 1000 мужчин припадало 1068 жінок, а 1921 р. 1095. На підставі цих даних один дослідник становив Англії прийшов до висновку, що в Англії наближається криза, яка може є страшніша і буде мати тяжчі наслідки, ніж остання війна; ця криза випливає з так званої проблеми незамужніх жінок, що не мають можливости одружитися і мусять шукати самостійного заробітку.

На одній нараді Інституту громадської охорони здоров'я в Лондоні в лютому 1919 року доктор Sclaeby ³⁾ казав, що в сучасній Великобританії на 3 мільйона більше жінок аніж мужчин. Цей надмір, казав він, є одинокий у світовій історії; він становить собою дуже нездорове явище і несе з собою велику небезпеку для моногамії.

Це, безперечно, справедливо. Цілком очевидно, що надмірна частина дорослих жінок, не маючи можливости створити умови для тривкого сексуального життя, буде шукати позашлюбних зв'язків, ширячи венеричні хвороби і частково даючи деякі кадри для професійної проституції. Разом з тим числова перевага жінок буде не тільки творити конкуренцію в боротьбі за оволодіння мужчиною, який в масі так само як перше є головний добувач матеріяльних засобів, але й буде підривати теперішні системи шлюбних стосунків. А розпад шлюбу буде творити нові кадри тих, що шукають шлюбу або позашлюбних зв'язків.

Як на одно з цікавих явищ, зв'язаних з повоєнним надміром жінок, можна вказати на те, що, наприклад, в Провансі, а також і в інших провінціях Італії, шанси молодих дівчат на одруження дуже зменшилися після війни, бо молоді мужчини часто дружаться з вдовами. Діло дійшло до того, що протестуючи проти цього явища, молодь

¹⁾ Hecht. Die Bedeutung und Bekampf. d. Geschlechtskrankh. Hndb. d. Haut und Geschlechtskrankheiten Bd XXII. 1927.

²⁾ Hausteин. Die Geschlechtskrankheiten. Hndb. d. Soz. Hyg. B. III. 1926.

³⁾ R. Michels. Op. citir.

почала робити по ночах перед квартирами таких шлюбних пар грандіозні котячі концерти. В Англії і Німеччині після війни можна було так само спостерігати збільшення шлюбів молодих мужчин з удовами офіцерів і салдат, що загинули на війні. В Німеччині після війни шлюби з удовами і розведеними стали таким частим явищем, що великою мірою були причиною збільшення там середнього шлюбного віку. Головним чином це явище з'ясовується тим, що в умовах післявоєнної житлової кризи вдови і розведені стали щасливими власницями упорядкованих квартир, а також і пенсій від держави.

Війна і післявоєнний період ще багато більше ніж перше втягли жінку в виробничий процес. Крім текстильної промисловості, в якій ще перед війною жінка заступала переважно місце, жіночий труд починає в далеко більшому розмірі ніж перед війною ширитися в металевій промисловості, гірництві і інших галузях, де перше жінки працювали дуже мало. В Сполучених Штатах Північної Америки, приміром, за десятиріччя з 1910 по 1920 рік кількість професій, в яких занята тисяча й більше робітниць, збільшилася з 203 до 232. Розклад середньої і дрібної буржуазії, зростання дорожчечі і недостатня оплата праці всіляких державних урядовців і осіб вільних професій, неможливість для великої частини жінок найти „забезпечення“ в шлюбі — всі ці факти, загострені війною, привели до того, що велике число жінок із середньої і дрібної буржуазії, які перше не мали певної професії, мусили тепер заповнити ряди службовців усіх категорій. „Минув той час, пише французький професор Ренар ¹⁾, коли батьки пишалися тим, що реєструючи шлюб свої дочки в мерії, могли відзначити „мадемуазель без професії“. Нині батьки самі примушують своїх дочок шукати самостійного заробітку, а дочки так само добре як батьки розуміють, що зарібна професія є найкращий спосіб найти чоловіка“.

Цілком очевидно, що збільшена участь жінки в виробничім житті і в громадських процесах праці веде до того, що жінка, економічно стаючи більш незалежною, дістає більше особистої волі, відкидає накинену їй від мужчини „подвійну полову мораль“ і в своїм сексуальнім житті, так само як і в інших сторонах життя, починає наслідувати мужчину. Лаббе ²⁾, приміром, так характеризує нові звички, що з'явилися після війни у французьких жінок: „Алкоголізм дуже поширився серед жінок. Як наслідок війни, жінки занялися професіями, в яких перше працювали тільки мужчини. Вони пішли на заводи, в майстерні, в установи і т. п.; одночасно з цією роботою вони дістали і мужські пороки. Перед війною алкоголізм серед жінок траплявся дуже рідко. Було дуже небагато випадків серед праль, куховарок, служниць у ресторанах, проституток і перекупок. В буржуазних колах алкоголізм, відмінно від того, що спостерігалось серед жінок англо-саксонських рас, зовсім не існував. Тепер алкоголізм пройшов в кола робітниць і буржуазних жінок. Портвейн, коктейль, шампанське разом з папіросами належать до нових звичок“.

Та глибока криза сексуальних, шлюбних і сімейних стосунків, яку на тлі останньої війни і її наслідків переживають майже всі капіталістичні держави, перш за все вириковується з того величезного зростання шлюбних розлук, яке можна тепер спостерігати майже по всіх буржуазних державах.

¹⁾ G. Renard. Du travail féminin dans les classes moyennes. Rev. econom. intern. Vol. IV. № 1. 1924.

²⁾ L. a b b e. L'état de l'alcoolisme en France. Revue d'Hygiene et de medecine preventive. № 1. 1927.

Шлюбні розлуки по різних країнах¹⁾

На 100 тисяч людності припадало шлюбних розлук:

	1913 рік	1925 рік
Німеччина	27,9	56,8
Бельгія	15,9	32,3
Данія	28,3	55,4
Англія й Вельс	1,6	6,7
Фінляндія	8,5	17,8
Франція	37,7	48,9
Голляндія	18,2	29,8
Норвегія	20,5	23,1
Австрія	11,4	84,5
Швеція	13,7	28,9
Швейцарія	41,6	56,5
Угорщина	42,6	69,1
Сполуч. Штати Північн. Амер.	111,2	152,1

Проти 1913 року по всіх майже європейських державах збільшилося удвоє число шлюбних розлук; в деяких державах, як, приміром, в Англії, число розлук збільшилося більше ніж у четверо, а в Австрії більше як у 7 раз. І це не вважаючи на те, що розв'язати шлюб в буржуазних державах і тепер надзвичайно трудно. Приміром в Англії дуже збільшене, але проти інших країн розмірно низьке число шлюбних розлук з'ясовується дорожнечою шлюборозлучного процесу. Сучасна фашистська Італія цілком не дозволяє цивільної розлуки і проєкт нового італійського кримінального кодексу призначає за зраду чоловіка або жінки замкнення в тюрму на три роки.

Поряд з зростанням шлюбних розлук майже по всіх європейських країнах зараз таки після війни збільшилося число дітей, що народилися поза шлюбом і це в умовах надзвичайного зростання абортів і широкого користування протизародковими засобами. В багатьох країнах число позашлюбних народжень і тепер ще багато вище, ніж перед війною. Приміром, в Німеччині на кожні 100 народжень позашлюбних народжень 1913 року було 9,7, 1918 — 13,1, 1926 — 12,6. В Англії і Вельсі з кожної тисячі народжених позашлюбних народжень 1913 року було 43,0, 1918 — 63,0, 1926 — 43,0. В Австрії починаючи з 1922 року іде безнастанне зростання позашлюбних народжень. 1922 року на кожних 100 народжень припадало позашлюбних 20,0, 1927 року — 25,7. Таким чином четверта частина дітей родиться поза шлюбом.

Отже уже ці два явища крім багатьох інших показують велику кризу, що відбувається в сучасних шлюбних стосунках.

З найбільшою силою криза сексуальних, шлюбних і сімейних стосунків проявилася після війни в Сполучених Штатах Північної Америки.

Проблема шлюбу і сім'ї ніколи так не хвилювала буржуазної Америки, як тепер. Публіцистика, соціологічна література, медичні і гігієнічні журнали віддають величезну увагу кризі шлюбно-сімейних стосунків, надаремно шукаючи на цю кризу якоїсь ради. В збірнику реакційного німецького графа Кайзерлінга, присвяченім шлюбові, Beatrice Hinkle²⁾ в статті „Шлюб в Новому Світі пише“: „Серед

¹⁾ Wirtschaft u. Statistik. № 18. 1928.

²⁾ B. Hinkle. Die Ehe in der Neuen Welt. Das Ehe-Buch. Niels Komman Verlag.

численних питань, які нині непокоять Сполучені Штати Північної Америки, нема жодного, щоб хвилювало їх так сильно, як питання про долю американського шлюбу. Повна зміна в ставленні до шлюбу, часто бурхливе обурення проти колишніх шлюбних ідеалів і звичаїв подибуться на кожному кроці: невизначеність і нетривкість шлюбних стосунків виявляється тепер мабуть дужче, ніж деінде. По всій країні люди схвилювані через те, що хитаються заведені порядки; вони сперечаються, пишуть і проповідують на всіх перехрестях, — домагаючись зупинити потік всіляких змін, що так навалює впа на територію цієї старої інституції. Але вже запізно. Шлюб хорий і щоб його зцілити, потрібне не обмеження шлюбних розлук, а цілковита його реорганізація. Люди дружаться легковажно і безтурботно. Часто відбуваються пробні шлюби і пробні розлуки. Розлуки і нові шлюби ідуть одні за одними¹.

Дуже докладну картину того, що тепер діється в Сполучених Штатах Північної Америки, дає Роберт Міхельс¹) в своїй роботі, присвяченій критиці проблем моральної статистики.

Америка, пише він, от уже більше як 16 років, в далеко більшій мірі, ніж Європа, стоїть перед сексуальною кризою. Американці самі визначають це явище, як „Sex O'clock“. Вони скаржаться самі на те, що в них нема сімейного почуття. Kauder пише, що величезне число американських хлопців і дівчат між 20 — 25 роками уже три і чотири рази одружені і розлучені. Згідно з даними статистичного бюро Сполучених Штатів в Америці 1923 року було 165 тисяч шлюбних розлук; це значить, що одна шлюбна розлука припадає на 7,5 шлюбів. 1905 року там було 68 тисяч шлюбних розлук. Отже протягом 18 років число розлук зросло більше як на 140%, а людність за той самий час збільшилася пересічно лише на 30%. Число шлюбних розлук росте в 4 або 5 раз швидше від цифри людності і цей процес ще далеко не зупинився. В деяких штатах, приміром Орегоні, 1922 року одна шлюбна розлука припадала на 2 1/2 шлюби.

1926 року, як про те пише Ф. Гофман²), в Сполучених Штатах Північної Америки було 179. 297 розірваних шлюбів. Тимчасом як по всій країні на 1000 чоловіка в шлюбному віці було 3,78 розлук, в Неваді було 32,73. З'ясовується це тим, що цей штат, щоб збільшити свої прибутки від приїжджкої людності, запровадив такі легкі закони про шлюбну розлуку, що сюди звертається величезний людський потік. Adrien de Rachmann, відомий паризький адвокат в справах шлюбної розлуки, дає таку цікаву картину звичаю багатих американців їздити до Парижа, щоб розв'язати шлюб. „Незвичайна легкість, з якою американці беруть шлюб і розв'язують його. Вони дружаться без обдумування і розходяться без роздумування. Я ніколи не бачив американського клієнта мужчину або жінку в пригнобленому настрої; зрідка хтонебудь з них здавався трохи засмученим. Вони приходять сюди з поглядами повними надії, як приходять з якоїнебудь слабстю до лікаря; однак вони приходять більш радісні, ніж слабі. І після того як вони весело підпишуть потрібні документи, вони швидко виходять — мабуть до кравця, до модистки, в кабаре Монмартра, до тисячі розваг, які Париж пропонує розбитому серцеві. Але я не можу згадати хоч одного розбитого американського серця“.

¹) Robert Michels. Op. citir.

²) F. Hoffman. Marriage and Divorce. Journ. of Social Hygiene. March 1929.

Дуже цікаво подивитися, якими причинами буржуазні соціологи з'ясовують теперішню сексуальну кризу в Америці.

Групи фашистського настрою намагаються з'ясувати це, як вони кажуть „здічавіння звичаїв“ чужоземним впливом. Вони вважають, що ці настрої, чужі англо-саксам, принесли не американці: євреї, німці, італійці, негри і інші.

Інші в руйнуванні американської сім'ї винують війну, алкоголь і автомобілі. Про руйнівний вплив цих трьох факторів багато писав Мowter у своїй „Family Disorganization“. Michels пише: „Камінь спотикання для сучасного американського суспільства — то автомобіль. Нині автомобіль став найчастішим місцем для зустрічей. В затишних куточках міських парків, в лісах близьких і далеких околиць можна бачити сотні автомобілів з запнутими вікнами і погашеними вогнями. На одкритих і закритих балках парочки зникають на деякий час в автомобілях, що стоять поблизу.

А як ці ночні автомобілі служать також місцем алкогольного споживання і як американська молодь, не вважаючи на товариське поведіння і спільне навчання, не може бути виключена з загальних фізіологічних і психічних законів, то є певні дані для песимізму щодо їх моральності. Правда, все це не завжди веде до статевого акту та поза-шлюбної вагітності, але в кожному разі до крайнього „demiviergizm'u“. Але морально останній стоїть не вище від перших“.

Треті — як Ліндсей і Еванс у своїй книзі „Революція сучасної молоді“ з'ясовують нові сексуальні погляди американської молоді впливом війни, з якої молодь вернулася з раніш чужими їй європейськими звичаями.

Однак, кожному видко, що причини сексуальної революції в Америці не в чужоземному впливі, автомобілях або алкоголю. В американських владущих клас інститут шлюбу і сім'ї дійшов до повного розпаду через те, що сім'я уже давно перестала бути економічним осередком, а шлюб — духовним єднанням двох людей. В добу загинання капіталізму серед паразитичної класи буржуазії і плутократії остаточно оформляється біологічно малоцінний і соціально непотрібний тип жінки. Не знаючи хатньої або професійної роботи, вихована в буржуазній жадобі до розкошів і гайнування, не маючи дітей, або що найбільше — одну дитину, що в її вихованні жінка не бере ніякої участі, — така жінка не може створити основи для сім'ї. Балі, подорожі в автомобілях, убори, спорт, участь в конкурсах краси — такі звичайні заняття дівчат і жінок, що належать до класу з середнім і найбільшим доходом. І саме жінки з цих клас виступають тепер в Америці, як руйнінники шлюбу і сім'ї. Недурно проблема „жінок із класу, що має вільний час“ стала тепер об'єктом глибокодумних американських дослідів.

Розірвати шлюб для жінки цієї класи стало тепер ознакою „гарного тону“; беручи шлюб, вона зразу ж застраховує себе від шлюбної розлуки. Розриваючи шлюб, вона намагається здерти з чоловіка як найбільше грошей. Підчас розлучного процесу вона на деякий час стає героїнею дня, рекламою і привабою для газет, що тішить її пусте самолюбство.

Ще більше безрадінний мужський тип тих самих клас. Натаскани виключно на здобування грошей, пише Міхельс, молоді американці грають в сексуальних стосунках або зовсім нікчемну пасивну роль, залишаючи агресивність жінці або ж характеризуються надзвичайною брутальністю звичаїв; останній тип робить огидне враження. Заняті

гонитвою за грішми, майже ніколи не буваючи дома, вони теж давно вже перестали бути основою сім'ї.

Американське подружнє життя, як каже багато американських обсерваторів, характеризується духовною порожнечою і квалітивністю і йому бракує основи щастя. Мітегель про це сімейне життя пише: „Весь брак сталості, половина злочинності і вся хиткість сімейного життя походять з того, що сім'ї, як такої, нема. Дітей нема, а є тільки особи; є чоловік, жінка, але кожен сам по собі. Сімейної спільності нема, життя позбавлене благородних приємностей, інтелектуального інтересу, соціальної розваги; воно позбавлене мистецтва, безсердечне, сквапливе, вузьке, сумне, подле і нелюдське. Немоżliво весело говорити або писати. Жарт і іронія умирають, ледве зародившись“.

Руйнування шлюбу і сім'ї в Сполучених Штатах Північної Америки торкається не тільки верхівки буржуазного капіталістичного суспільства. Воно захоплює також і широкі маси трудящих. Головні причини розпаду шлюбних і сімейних стосунків серед цих клас перш за все в дуже великому після війни втяганню жінки в виробничу працю. Нині по даним Фордіка ¹⁾ в Сполучених Штатах 8 1/2 мільйонів жінок заробляють на життя як вдома. Ця багатомільйонна армія робітниць і службовців формується з одного боку з маси заміжніх жінок, які в наслідок низької заробітної плати чоловіка і через те, що багато хатніх робіт виконує фабрика, — втягаються тепер дуже широко в виробничий процес. З другого боку серед цієї армії велика сила незаміжніх жінок, бо як пише Kauder Америка вже давно не є рай для жінок; американка не може тепер з певністю надіятися на шлюб, вона повинна бути готова утримувати себе. В. Hinkle пише, що американська дівчина уже не думає тільки про шлюб. Те, про що говорять дівчата, то це „моя робота“, а потім — шлюб. Натурально, що з зростанням економічної незалежності жінки міняються і її сексуально-моральні погляди. Hinkle пише: „Ідеал незайманості в поглядах жіночої молоді великою мірою втратив значення, а безпечність, яку їм гарантує сучасна наука, дає їм волю, близьку до тої, що здавна мали чоловіки“.

Такі головні риси і причини кризи шлюбу і сім'ї в сучасній Америці. В Німеччині — другій країні високо розвинутого капіталізму, можна спостерігати майже те саме. Тут ще більше ніж в Сполучених Штатах Північної Америки зросло після війни число шлюбних розлук. 1918 року їх припадало на 100 тисяч людності 27,9. 1921 року вони досягли надзвичайно високої цифри — 63,7. 1926 року ця цифра впала до 54,3. Все таки 1926 - го року проти 1913 року число шлюбних розлук більше ніж в 2 рази. Такі міста як Берлін дають 1926 року на 100 тисяч людності 182,4 шлюбних розлук, Гамбург — 181,7.

Це число шлюбних розлук дуже хвилює німецького буржуа і стає предметом численних дослідів. Фридріх Бургдерфер ²⁾ говорить про епідемію шлюбних розлук повоевнного часу. Карен Горней робить в німецькій психо-аналітичній товаристві в грудні 1926 року доповідь „Криза сучасного шлюбу“. Відомий німецький психіатр Гельпах там само робить доповідь під назвою „Криза жіночої чеснотливості“.

Фіяско моногамії — цими словами доктора Фелікса Сернау можна схарактеризувати те, що діється нині в Німеччині. Про це ж пише

¹⁾ Harry Fordick. What is happening to the american family. Journ. of Soc. Hygiene. 1929. № 3.

²⁾ M. Marcuse. Die Ehe. 1927.

и П. Фрідлендер¹⁾, що так характеризує сексуальні стосунки сучасної Німеччини: „Сексуально-етичний ідеал християнства — невинність до шлюбу і чистота шлюбних стосунків, при чім само від себе розуміється, що шлюб є союз моногамний і міцний, цей ідеал тепер ніде не здійснюється навіть приблизно. Кожний ширий обсерватор повинен згодитися, що в дійсності многошлюбність і промісквітет становить тепер форму статвого життя для великої більшості“.

Ця оцінка сексуальних стосунків сучасної Німеччини цілком справедлива. Про це свідчить, не вважаючи на всі перешкоди до розірвання шлюбів, не тільки подвоєне число шлюбних розлук, але й багато інших факторів. Ми вже бачили, як проти передвоєнного часу виросло число позашлюбних народжень в Німеччині. І це не вважаючи на те, що техніка попередження зачатъ поліпшилася проти передвоєнного часу і знання протизародкових засобів далеко більше поширилося. 1926 року тільки в Берліні²⁾ народилося 8.495 позашлюбних дітей, або 18,8 — всіх народжених. Отже кожна п'ята дитина тут нешлюбна.

Дуже цікавим інститутом, що існує в Німеччині поряд шлюбу і також свідчить про фіяско моногамії, є інститут так званого *Freundschaft*. Суть цього інституту, який на думку людей, що знають Німеччину, охоплює не менш як $\frac{3}{4}$ німецької міської молоді, — в тім, що молоді мужчина і дівчина, живучи на окремих квартирах, кілька місяців або кілька років живуть як чоловік і жінка. Таке співжиття часто кінчається шлюбом. А здебільшого розривом. Здебільшого ці союзи об'єднують молодих людей і дівчат з однакових шарів середніх міських клас або пролетаріату. В такому разі становище учасників цих союзів буває рівноправне. А часто мужчини з соціально і економічно інших клас мають собі подруг з дівчат дрібної міської буржуазії, або навіть пролетаріату. Тоді становище цих дівчат середнє між становищем проститутки і утриманки. Треба сказати що інститут *Freundschaft*, який існував і перед війною, після війни так сильно поширився, що його мовчазливо визнає все німецьке буржуазне суспільство.

Нарешті, коли мова йде про характеристику сучасних сексуальних стосунків в Німеччині, не можна не говорити за проституцію.

Соціолог, що вивчає проблеми сексуального життя, зустрічає раз-у-раз величезні труднощі, коли йому доводиться натрапляти на проблеми проституції. Поняття проституції подібне до губки: захочеш — і вона буде дуже маленька, захочеш — вона дуже набрякне.

Коли залишити ті безпосередні тяжкі матеріальні умови, які призводять до проституції, то для величезної маси німецьких жінок одноманітна робота в конторі, крамниці, ресторані, часто важкі умови домашнього життя, — коли тут же поруч розкішні убори, безтурботне життя, осяйні вогні театрів, барів, концертних заль, — не можуть не утворювати потреби в ейфорії. Ця потреба перш за все зустрічається з неможливістю створити її на власні кошти, бо доходу продавниці, конторниці і інших подібних професій не вистачає навіть на задоволення найелементарніших потреб; так виникають умови, коли змагання до ейфорії веде до того, що жінка йде назустріч сексуальному бажанню мужчини, примушена таким чином купувати свою частку життєвих приємностей продажем свого тіла.

¹⁾ П. Фрідлендер. Половой вопрос, государство, культура. Перев. с нем. ГИЗ, 1920.

²⁾ Berliner Wirtschaftsberichte № 3. 1927.

Однаке, все це безпосередньо до проституції не веде. Тільки представниці окремих, дуже низько оплачуваних професій можуть потім спуститися до професійної проституції. Кваліфікована робітниця в проститутки попадає дуже рідко. Живучи в своїй класі, живучи її побутом, її звичаями, мало зустрічаючись з класами, що будують своє життя на безділлі, уборах, рафінованих насолодах, кваліфікована робітниця рідко піддається спокусам цих класів і їх гонитві за насолодами. Навіть в умовах безробіття вона в своїй класі знаходить підтримку, тільки крайні злидні штовхають її до проституції. І це не вважаючи на те, що сексуальне життя робітничої людності починається дуже рано, в наслідок вчасного ознайомлення з інтимностями сексуального життя, спільної роботи мужчин і жінок на фабриках і заводах, в наслідок відсутності поглядів на потребу сексуального здержання до шлюбу. В стосунках між статями серед пролетаріату існують певні класові обов'язки. Сексуальні зв'язки зав'язуються тут досить рано, часом появляється дитина, іноді навіть друга. Потім уже спільне життя оформляється. І рідко буває, щоб робітник, який хоче, щоб його поважали товариші, покинув дівчину, яку він зробив матір'ю. Те саме стосується і до селянства, яке в селі не знає, або майже не знає своєї власної проституції.

Лише сучасної проституції в Німеччині надзвичайно різноманітне. Перш за все вона виступає, певна річ, в формі сучасного буржуазного шлюбу. Досить подивитися на численні шлюбні анонси, публіковані щодня в таких поважних буржуазних газетах, як *Vossische Zeitung*, *Berliner Tageblatt* і інші, щоб стало ясно, що це сьогодні жива та характеристика, яку свого часу Енгельс дав німецькому буржуазному шлюбові, плямуючи його, „як одверту проституцію, іноді для обох сторін, частіше для жінки, яка відрізняється від звичайної куртизанки тим, що наймає своє тіло не за поштучну плату, як наймана робітниця, а продає його раз назавжди в довічне рабство“.

Проституція в Німеччині — явище майже виключно міське, явище тих соціальних організмів, де обіч себе живуть різні класи суспільства. Її соціальний склад переважно — жінки з невинених робітниць, а також і жінки дрібно- і середньо-буржуазного походження, що зустрічаються, в наслідок характеру своєї роботи, з розкішшю, блиском і внутрішнім гниттям буржуазного суспільства: домашня прислуга, продавниці в крамниці, прислуга кав'ярень, ресторанів, пивних, танцювниць, хористки і т. д.

Найчастіше проституція виступає в Німеччині як підсобне заняття багатьох низько оплачуваних професій, а також в формі всіляких салонів масажу, інститутів краси, салонів манікюра, інститутів догляду за тілом і інших подібних установ, які в величезній кількості зустрічаються в розпусному Берліні і в релігійному Кельні, і які кінцем кінцем являються замаскованими притулками проституції.

На останньому місці стоїть тепер професійна проституція в формі уличної проституції, або як це принаймні було до 1-го жовтня 1927 року в формі борділів або казарм в деяких містах Німеччини. Останніми часами ця форма проституції поволі зникає. Надто вже стала очевидна небезпечність професійної проституції з огляду на поширення венеричних хвороб, надто неприваблива стала вона для тих, хто в позашлюбних зв'язках шукає хоч якоїнебудь ілюзії кохання. Однаке принаймні до 1-го жовтня 1927 року, поки почав

діяти в Німеччині новий закон про боротьбу з венеричними хворобами, публічні доми і системи уміщення проститутток в спеціальні будинки, зосереджені на одній вулиці, ще існували. В Альтоні, коло Гамбурга, в якому публічні доми заборонено з 1922 року, можна було в так званому Gänge Viertel бачити цілу вулицю, Kleine Freiheit, заняту публічними домами, увечері яскраво освітлену, с підголими жінками, які з вікон і дверей закликали клієнтів. Коло виходу з цієї вулиці шовечора можна було бачити члена якогось християнського товариства, що роздавав листівки, в яких іменням Христа закликали не ходити до публічних домів. В Бремені на Hellenenstrasse в центрі міста коло картинної галереї можна було бачити два довгих поставлених один проти одного будинки, на три поверхи кожний — казарми, в яких жили проститутки. Біля входу в цю вулицю на великій залізній таблиці від імени поліцейської дирекції був напис про те, що „хлопцям молодшим від 18 років входить в цю вулицю суворо заборонено.“ Але хлопців до 18 років саме й можна було бачити на цій вулиці не тільки ввечорами, але й вдень. В квартирах цієї вулиці, в кожній кімнаті, де живе проститутка, висіли видані магістратом оголошення під заголовком „заходи охорони проти венеричних хвороб“. Параграф перший цього оголошення навчав, що „найкращий спосіб охоронити себе від венеричних хвороб є цілковите утримання від позашлюбних сексуальних стосунків“.

Зовсім неможливо встановити, яке справжнє число проститутток тепер в Німеччині. Цифри, які подає „поліція звичаїв“ до 1 жовтня 1927 року, тобто до того часу, поки в Німеччині існувала обов'язкова реєстрація проститутток, ці цифри жодною мірою не одбивали справжнього числа проститутток. Поліцейська контролія ніколи не охоплювала навіть десятої частини проститутток. Тимчасом, як цифра в 100.000 проститутток вважається за мінімальну в Берліні, після війни найбільше число зареєстрованих проститутток доходило до 9.000. На січень 1923 року воно впало до 5.808, у вересні 1926 року на огляд амбулаторію для проститутток при берлінській поліції звичаїв явилося 4765 чоловіка, в січні 1927 року — 3.650.

Як дуже цікаве явище, що стало особливо помітним в Німеччині після війни, — треба відзначити дуже поширену в великих містах Німеччини мужську проституцію. Цифри її, як і проституції взагалі, трудно встановити. Гаустейн пише, що берлінська поліція затримує по кілька сот чоловік — проститутів. Здебільшого — це вихідні з провінції і сіл. Справжніх гомосексуалістів серед них дуже мало. Більшість це псевдо-гомосексуалісти, які пропонують свої послуги як мужська проституція. Багато з них звертається до педерастії через злидні: вони попадають у місто, шукають і не знаходять тут заробітку, або втрачають свою роботу, і мусять таким способом заробляти на життя. Вони знаходять достатній на себе попит з боку гомосексуалізму, що рік від року зростає по великих містах. В самому Берліні більше як 40 локаліт, де зустрічаються гомосексуалісти. М. Hirschfeld вважає, що в Німеччині тепер не менш як один мільйон гомосексуалістів, і що кожен з 30 чоловіка — гомосексуаліст. Він думає, що в самому Берліні їх не менш як 56.000. Певна річ — справжніх гомосексуалістів серед них дуже мало. В величезній масі — це чоловіки буржуазних клас, які уже спробували всього, втомилися від безладних і численних нормальних сексуальних зв'язків і шукають нових відчужень в гомосексуалізмі. До певної міри це стосується також і до гомосексуальних жінок.

Таке тло сексуальних стосунків в післявоєнній Німеччині. Зменшення числа шлюбів, зростання шлюбних розлук, збільшення числа позашлюбних народжень, близький до шлюбу інститут *Freundschaft*, виросла до небувалих розмірів підсобна проституція, гомосексуалізм, що чим раз більше зростає, — все це цілком виразно вирисовує перед німецьким буржуа руйнування старої сім'ї, яку він так завзято будував на формулі „Kinder, Küche, Kirche“. Жахаючись катастрофи, він завзято шукає її „винуватців“, знаходячи їх зовсім не там, де вони справді є. Коли американці в своїм розпаді сім'ї бачать негативний вплив Європи, то німецьке буржуазне суспільство ставить сімейний розпад в залежність від впливів американських, Радянського Союзу, єврейства, марксизма, пролетаріату, що іде до влади, і інші.

Однак справжні причини розпаду шлюбу і сім'ї в Німеччині зовсім не в тім. Тут загалом робиться майже те саме, що після війни сталося в Сполучених Штатах Північної Америки і інших країнах. Швидке втягання жінки в виробничий процес, велика числова перевага жінок на мужчинами, виконання фабрикою багатьох робіт, які перше робилися вдома, американізація життя і т. д., і т. д. — все це руйнує сім'ю. Це чудово розуміє ряд тверезих німецьких дослідників. Приміром *Gschwendtner*¹⁾ з'ясовує менше число шлюбів дорожнечю життя: „Швидке збільшення цифри шлюбів“, пише він, у „перших роках після війни незабаром впало. І хоч умови народньої економіки трохи поліпшилися, однак зарплата молодих мужчин, на яку тяжко було утримувати сім'ю ще перед війною, нині не досягла ще довоєнних цифр. Цей важливий факт сильно вплинув на долю нашої жіночої молоді“.

Міхельс як один з факторів утримання від шлюбу зазначає, що після війни в установах і на підприємствах почали звільняти переважно заміжніх жінок і залишати дівчат, що не мають інших засобів до існування; це примусило багатьох жінок утримуватися від шлюбу, або скривати свій шлюб. *Grassl*²⁾ каже, що сім'я руйнується через те, що життя чим раз більше виноситься поза сім'ю: „ми, — пише він — надто багато звертаємося до життя в готелях. Ми стали народом, що живе, як на колесах“. *Gschwendtner* каже про новий тип жінки, що постав в наслідок порушення війною чисельности статей і сексуально поводить ся зовсім по-новому: „Згодом“, пише він, „утворився новий жіночий тип, з боку систематики близький до колишньої карикатури старої дівчини, але який з огляду на свою генезу має деякі дуже важливі відміни в наслідках. Перший тип характеризувався дивацтвами, для другого характеристичне намагання весело пожити, зневага до перестарілих поглядів, вільнодумство і засвоєння мужських звичаїв і уподобань: вони курять, п'ють, займаються спортом і т. інш“. Христіян назвав цей тип жінки типом „холостятки“. До певної міри він постав з числової переваги жіночої людности над чоловічою, а головню тому, що в Німеччині 1925 року було близько 4 мільйонів жінок, що заробляють на життя. Економічно незалежна жінка чим раз більше й більше починає виступати проти старих традиційних поглядів на шлюб, сім'ю, невинність до шлюбу.

Такий стан речей в шлюб, сім'ю, невинність до шлюбу. В інших європейських країнах — в одних більше, в других менше — бачимо те саме. Шлюб, сім'я,

¹⁾ *Gschwendtner*. Frauenberufstätigkeit, geburtenpolitik. Ztsch. f. Sexualwiss. Bd. XIV. H. 12. 1928.

²⁾ *Grassl*. Zum Geburtenrückgang Deutschlands. Ztschr. f. Sexualwiss. 1928.

сексуальні стосунки переживають глибоку кризу. Всі визнають, що неодмінно треба знайти вихід з цього становища.

Дуже численні і різноманітні заходи, які пропонують тепер в буржуазних країнах для порятунку шлюбу і сім'ї. Ми вже писали, що новий карний італійський проєкт гадає призначити як кару замирення на 3 роки за зраду в шлюбі. Ті провінції Сполучених Штатів Північної Америки, які залишилися аграрними, реагують на явище розпаду, що відбувається нині в американській сім'ї методами Ku-Klux-Klan'a: часто люди в масках силою вивозять в ліс руйнітника, або руйніницю шлюбу, роздягають їх, вимазують дегтем, покривають тіло пухом і заставляють тікати, попереджаючи, щоб більше не попадалися. В Німеччині одні для боротьби з „сексуальним здичавінням“ рекомендують в жодному разі не касувати параграфів про карність абортів, бо коли дівчина буде знати, що можна безкарно зробити аборт, тоді „те сексуальне здичавіння, яке є вже і тепер, катастрофічно потягне наріз в безодню“.

Другі рекомендують боротися з короткими спідницями і проти того, щоб жінки стриглися як чоловіки. Треті пишуть книжки по кілька томів з фізіології кохання, думаючи що знайомство з цим мистецтвом урятує шлюб від загибелі.

В однім американським щомісячнику Стефенсон в статті під заголовком „Кохання і воля“ виступив з такими пропозиціями, які на його думку мають полегчити сексуальні стосунки неодруженим. Він рекомендує, щоб лікар мав в своїм розпорядженні якесь число довірених жінок, до яких буде посилати пацієнтів, що потребують сексуальних стосунків. Цим жінкам має бути більше як 30 років і вони повинні вміти поводитися з охоронними засобами. Молодий хлопець, що потребує інтимного любовного єднання, звертається до лікаря, який дає йому писану рекомендацію до одної з таких дам. Майже те саме рекомендує він і для дівчат, що потребують сексуальних стосунків. Правда, у дівчат, каже він, така потреба буває в меншому числі випадків. Дуже небагато їх шукають сексуальних стосунків заради них самих. Але ті жінки „з гарячою кров'ю, що їх струнке тіло потребує пестощів, в обіймах сильних рук чоловіка“, повинні дістати змогу задовольнити своє бажання. Так само як і чоловіки, вони платять лікареві, що являється посередником і потім зводить рахунки з „домом кохання“.

Така теорія Стефенсона. В ній, власне кажучи, немає нічого нового. Бо кінець кінцем пропонується улаштувати звичайнісінький публічний дім, тепер, правда, не тільки для чоловіків, а і для жінок. Не нова тут і роль лікаря, бо величезна кількість лікарів в буржуазних країнах не тільки боронить ідею існування публічних домів, але й обслуговує їх.

Інші теорії пропонують ті чи інші заходи для реформи шлюбу. „Шлюб, — пише М. Borgius¹⁾, — є будинок, який не досить перебудувати, щоб зробити його придатним для життя, але який уже з усіх боків обвалився і від якого осталися тільки голі фасади. Тому його треба зовсім розвалити. В цім завдання нашого й дальших поколінь.“ Виходячи з цієї тези, підносять ідеї шлюбу раннього, пробного, тимчасового, групового, товариського, шлюбу втрьох. Всі ці теорії думають оздоровити шлюб.

¹⁾ W. Borgius. Eheform. Ztschr. f. Sexualwissensch. Bd. XV. H. C. 1928.

Одна із найпопулярніших нині в Західній Європі і Америці, теорій, що пропонують уздоровити шлюб, то виставлена 1924 року Найтом, а потім докладно розроблена Ліндсеем ¹⁾ ідея шлюбу — компаніяту (Companiate-Marrriage) — товариський шлюб). Ліндсей 30 років працював як суд'я в Денвері і через його руки перейшла величезна кількість сімейних справ, а потім — справ вагітних дівчат, покинутих своїми любовниками, дітей розлучених батьків, малолітніх злочинців, сиріт, психопатів і т. інш. На підставі кількарічного досвіду роботи Ліндсей прийшов до переконання, що сучасна сім'я розпалася. Він звертає увагу на величезне число шлюбних розлук, що відбуваються щороку в Денвері чи інших американських містах. Притім, каже він, ці шлюбні розлуки далеко не повно відбивають дійсний стан речей, бо розривання шлюбу така неприємна процедура, що багато від неї утримуються, другі не розходяться тому, що жалують дітей і домашньої обстановки, нарешті, жінок утримує економічна незабезпеченість. Отже треба думати, що розпалося багато більше шлюбів, ніж відбулося шлюбних розлук.

Ліндсей відзначає, що він знає багато випадків, коли молоді дівчата таємно від батьків живуть сексуальним життям, а взагалі позашлюбні зв'язки цілком звичайна річ, яку мовчки визнають всі. Таким чином закон і традиційна мораль не можуть застерегти від розпусни в сексуальнім житті.

Нарешті Ліндсей зазначає, що в Америці щороку робиться 1¹/₂ мільйона абортів і в самім Денвері він знає лікаря, що в день робить по кілька абортів. Отже, ламають закон і в цій сфері.

Виходячи з цього всього, від приходиться до висновку, що моногамічного шлюбу в дійсності тепер не існує. Є пробні шлюби і законодавче запровадження компаніяту повинне легалізувати фактичний стан речей.

Сам шлюб - компаніят він характеризує таким способом: „Шлюб - компаніятом я розумію товариський шлюб, взятий в ранній молодості з визнанням законом попередження народженості; молода бездітна пара може за взаємною згодою розійтись, не платячи аліментів. В такому вільнім шлюбі люди будуть мати змогу добре пізнати один одного. Бо часто люди, що дружаться, думають, що в них існує база для союзу на ціле життя. Потім виявляється, що вони помилилися. Таким людям, коли буде існувати шлюб - компаніят, не доведеться дорого розплачуватись за це. Вони не повинні мати дітей вперед того, як будуть певні один одного і будуть досить забезпечені економічно, щоб дітей виховати“.

Така суть ідеї шлюбу - компаніяту. І справедливо каже С. Вольфсон ²⁾, що в цій теорії Ліндсей виступив як ідеолог тих кол середньої й дрібної буржуазії, яких уже не задовольняє традиційна форма моногамічної сім'ї і які намагаються збутися зв'язаних з нею економічних труднощів.

Н. Fosdick ³⁾ так характеризує шлюб - компаніят: „Шлюб компаніят являє собою схему сексуального експерименту, який полягає в тім, щоб жити разом, не надіючись на постійність цього зв'язку і не беручи відповідальності за дітей. Словом шлюб - компаніят став

¹⁾ B. Lindsey, Die Kameradschaftliche. Lindsey und Ewans, Die Revolution der moderner Jugend. Deutsch. Verlags - Anstalt Stuttgart.

²⁾ С. Вольфсон. Соціологія брака и семьи. Минск. 1929.

³⁾ Н. Fosdick. Op. citir.

тепер синонімом пробного шлюбу. Кажуть: спробуй одружитися раз, коли нічого не вийде — спробуй другий раз. Шлюб не така свята і не така емоційно-делікатна річ, щоб треба було боятися експериментувати ним. Це все одно, що купити пару черевиків. Певна річ, ви будете старатись перший раз купити таку пару, щоб прийшлася по нозі, бо клопіт міняти, коли помилишся. Але як черевики погано придуться, невелика біда — дістанете другу пару¹.

Ця характеристика ідеї шлюбу-компанію надзвичайно характерна. Спостерігаючи розпад шлюбу і намагаючись його зреформувати, буржуа ніяк не може відмовитися від шлюбу — купівлі — продажу і союз двох людей рівняє до купівлі пари черевиків.

Ідея шлюбу-компанію знайшла співчуття в Європі. В Німеччині з близькими до Ліндсея поглядами виступила Buchow-Hohmeyer, в Австрії — віденський психіатр Rudolf Urbantschitsch.

В книзі про „Тимчасовий шлюб“ Buchow-Hohmeyer таким способом підходить до проблеми uzдоровлення шлюбу. Яким чином, питає вона, можна за нинішнього суспільного устрою привести в гармонію безперечно полігамію мужчини і жадання жінки мати дітей? Коли б почастило привести ці два моменти в живий зв'язок, „тоді одразу збільшилися б можливості щастя окремої особи і всього народу“. В тимчасовому шлюбі Buchow-Hohmeyer бачить шлях до здійснення цього ідеалу. Вона уявляє собі справу так, що тимчасовий шлюб не заступає постійного, але існує поряд нього, як визнана форма шлюбу. Вона вважає, що можливо перейти тільки від тимчасового шлюбу до постійного, а не навпаки. Тимчасовий шлюб передбачає п'ятилітнє спільне життя без можливості розійтися раніше. Від мужчини вимагається безумовна моногамія на весь час тимчасового шлюбу. Народження дітей збільшує термін шлюбу принаймні на вісім років.

Buchow-Hohmeyer сподівається від тимчасового шлюбу можливості здійснення раннього шлюбу, а також і поширення кола осіб, що беруть шлюб. Вона каже: „для кожного, хто не закриває умисно очей, очевидний той факт, що чистий постійний моногамний шлюб, якого вимагають звичай, закон і власне обіцання, є фікція для дуже широких кол людности“. На її думку при нинішньому занепаді моральності більша частина жінок живе таємно полігамно. Отже тимчасовий шлюб тільки санкціонував би законом практику повсякденного життя. Певна річ — тимчасовий шлюб — не універсальний засіб. Але він повинен допомогти молоді, щоб їх молоде кохання не заглухло в самому тільки задоволенні інстинкту. Крім того, він повинен допомогти тому легіонові зайвих жінок, які досі безплідно віддвігають. Тимчасовий шлюб крім можливості щастя може привести і до глибокої трагедії. Але все ж можливість обмеженого часом щастя краща, ніж довічна самота. Тимчасовий шлюб будуть переважно брати жінки материнського типу, для яких дитина важливіша як дивотворне співжиття з чоловіком.

Така суть тимчасового шлюбу. Близько до неї стоїть теорія R. Urbantschitsch², про пробний шлюб. В книзі, що вийшла 1929 року, під заголовком „Пробний шлюб“, написаній на підставі своєї психіатричної практики, Urbantschitsch звертає увагу на те, що цілий ряд сексуальних катастроф молоді і нещасливих шлюбів залежить, головним чином, від неправильного виховання дітей, поганих прикладів

¹) D-r Rudolf Urbantschitsch. Die Probe-Ehe. Phaidon-Verlag. Wien 1929.

для дітей в житті їх батьків і шкідливих законів про шлюб і вагітність. „Ми, лише він, „вже дійшли до провісників нової глибокої світової революції — боротьби нинішнього духу часу з шкідливими законами про шлюб і вагітність. Закони ці гірше жорстокі, ніж усі війни і вони потребують більших жертв, як життя мільйонів людей“.

В основу пробного шлюбу Urbantschitsch кладе дві основних тези: правильне виховання щодо кохання і шлюбу і безкарне само-означення плодовитості, що полягає в довільному попередженні зачаття, яке дістає свою моральну і етичну санкцію від євгеніки. Саму ідею пробного шлюбу розробляє він досить докладно і оформлює юридично в 15 параграфах. Суть її така: беручи церковний або цивільний шлюб, жених і наречена мусять подати докази, що вони живуть, як чоловік і жінка не менш одного року. Отже перед тим, як взяти дійсний шлюб, вони повинні жити в попереднім шлюбі не менш одного року. Вступаючи в ці попередні шлюбні стосунки, вони при свідках роблять про це заяву повіреному або нотареві. Оформлення цих стосунків записується в протокол і на підставі копії такого протоколу обидві сторони мають право зареєструватися в поліції, як чоловік і жінка. Нареченій дається звання і право жінки і коли пробний шлюб розв'язується, їй повертається дівоча фамілія. Заявляючи про свій пробний шлюб, обидві сторони неодмінно подають лікарське посвідчення про стан свого здоров'я. Саму заяву про бажання взяти пробний шлюб вони роблять за чотири тижні перед офіційним його оформленням; це робиться для того, щоб у них було досить часу на роздум.

Попереднє шлюбне співжиття, крім особливо важливих випадків не може бути розв'язане протягом року. Розв'язане через неважливі причини одною з сторін, воно веде за собою відшкодування на користь невинної сторони в розмірі всіх утрат, що виникли через попередній шлюб. Обидві сторони заявляють, що в попередньому шлюбному співжитті вони не будуть мати дитини і жінка зобов'язується вживати заходів проти зачаття. Коли ж, не вважаючи на зроблені заходи, появиться під час пробного шлюбу дитина, то батько несе всі права і обов'язки так само, як коли дитину народжено в шлюбі.

Через рік обидві сторони повинні знов з'явитися до нотаря, що писав протокол, і заявити, що вони бажать санкціонувати своє тимчасове шлюбне співжиття церковним або цивільним шлюбом. Обидві сторони можуть також відмовитись від шлюбу, при чім вони не обов'язані платити безвинній стороні відшкодування.

Ми подали кілька з дуже численних проєктів, які висуває нині буржуазний світ, щоб уздоровити і шлюб і сім'ю. З більшою, або меншою сміливістю, з великими чи невеликими дозами утопічності, вони пропонують так чи інакше реформувати шлюб і тим уздоровити сексуальні стосунки. Однак, головного, дійсних причин кризи вони не бачать. З капіталістичним устроєм, що об ективним ходом свого розвитку руйнує і деморалізує шлюб і сім'ю, вони боротися не збираються. Це, головним чином, і робить їхні проєкти утопічними і засудженими на смерть.